

e- ISSN : 2757-7864

**KARADENİZ
EKONOMİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ • KARED**

**KARADENİZ JOURNAL OF
ECONOMIC RESEARCH**

**İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi**

Yıl: 2024
(Year)

Cilt: 5
(Volume)

Sayı: 1
(Number)

Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 2024

Karadeniz Journal of Economic Research, 5(1), 2024

e-ISSN: 2757 - 7864

Yıl / Year: 2024

Cilt / Vol: 5

Sayı / No: 1

Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi tarafından yılda iki kez Temmuz ve Aralık aylarında yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmeksizin kısmen ya da tamamen alıntılanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

KARADENİZ EKONOMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | **KARADENİZ JOURNAL OF ECONOMIC RESEARCH**

Sahibi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Adına

Prof. Dr. Atila DOĞAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Metin BERBER

Prof. Dr. Abdülkadir PEHLİVAN

Editör Yardımcısı / Editorial Assistants

Doç. Dr. Abdullah UZUN

Bölüm Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Selçuk PERÇİN

Prof. Dr. Levent Yahya ESER

Prof. Dr. Cemalettin KALAYCI

Doç. Dr. Ferhat Çağrı ARAS

Prof. Dr. Salih DURSUN

Prof. Dr. Zehra ABDİOĞLU

Doç. Dr. Muhammed Hanefi CALP

Doç. Dr. Emrah FIRİDİN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Metin BERBER

Prof. Dr. Mustafa EMİR

Prof. Dr. Hüseyin SADOĞLU

Prof. Dr. Mehmet TUNÇER

Prof. Dr. Tuba Yakıcı AYAN

Prof. Dr. Süleyman ERKAN

Prof. Dr. Güven MURAT

Prof. Dr. Ahmet YILMAZ

Prof. Dr. Ali ACARAVCI

Prof. Dr. Ersan ÖZ

Prof. Dr. Murat ÇEMREK

Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ

Prof. Dr. Bünyamin ER

Prof. Dr. Alper ÖZER

Prof. Dr. Mohd Rafi bin YAACOB

Kapak ve Sayfa Tasarımı / Cover and Page Designer

Prof. Dr. Abdülkadir PEHLİVAN

İngilizce Editörü / English Editor

Dr. Öğretim Üyesi Yasin Çağlar KAYA

İletişim / Contact

KTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 61080 Ortahisar/Trabzon/TÜRKİYE

Telefon : +90 (462) 377 29 58

Fax: +90 (462) 325 72 81

E-mail: kareddergi@gmail.com, **URL** <http://dergipark.gov.tr/kared>

İÇİNDEKİLER /TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ /RESEARCH ARTICLES

	SAYFA PAGE
<p style="text-align: center;">Kırılgan Beşli Ülkelerinde Yolsuzluğun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü: Bir İnceleme</p> <p style="text-align: center;">The Role of Corruption on Economic Growth in the Fragile Five Countries: A Review</p> <p style="text-align: right;"><i>Çetin İZGİ, Burak UğUR</i></p>	1-14
<p style="text-align: center;">Çifte Vergilendirme Sorunsalı ve Türk Vergi Sisteminde Çifte Vergilendirmeyi Önlemeye Yönelik Düzenlemelerin Değerlendirmesi</p> <p style="text-align: center;">Problems of Double Taxation and Evaluation of Regulations to Prevent Double Taxation in the Turkish Tax System</p> <p style="text-align: right;"><i>Funda BUZ</i></p>	15-24
<p style="text-align: center;">Aktif Büyüklük ve Satışların Kârlılık ile İlişkisinde Pandemi Etkisi: BİST XKOBİ İşletmelerinden Kanıtlar</p> <p style="text-align: center;">Pandemic Effect on the Relationship between Asset Size and Sales and Profitability: Evidence from BIST XKOBİ Enterprises</p> <p style="text-align: right;"><i>Muhammet Sait İŞILDAK</i></p>	25-34
<p style="text-align: center;">Evaluation of Family Law Reform in Muslim-Majority Countries and Somalia: The Case of Somali Socialist Family Law Reforms towards Women’s Rights</p> <p style="text-align: center;">Müslüman Çoğunluklu Ülkelerde ve Somali’de Aile Hukuku Reformlarının Değerlendirilmesi: Kadın Haklarına Yönelik Somali Sosyalist Aile Hukuku Reformları Örneği</p> <p style="text-align: right;"><i>Abdighani Abdikarim AHMED</i></p>	35-46

ÇEVİRİ MAKALELER /TRANSLATED ARTICLES

<p style="text-align: center;">Yahudi Etkisini Anlamak II: Siyonizm ve Yahudiliğin İç Dinamikleri</p> <p style="text-align: center;">Understanding Jewish Influence II: Zionism and the Internal Dynamics of Judaism</p> <p style="text-align: right;"><i>Kevin MACDONALD (Çev. Hüseyin BAL)</i></p>	47-64
---	--------------

Kırılgan Beşli Ülkelerinde Yolsuzluğun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü: Bir İnceleme

Çetin İZGİ¹

Burak UĞUR²

¹ Sorumlu Yazar,
Öğr. Gör., Iğdır Üniversitesi, Iğdır
Meslek Yüksek Okulu
cetin.izgi@igdir.edu.tr

² Dr. Öğretim Üyesi., Kahramanmaraş
Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF,
İktisat Bölümü
burakugur89@hotmail.com

Öz

Yolsuzluk hem gelişmekte olan hem de az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyüme ve kalkınmanın önünde ciddi bir engel olarak kabul edilmektedir. Ekonomi literatüründe, yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair iki farklı paradigma ortaya çıkmaktadır. Ahlaki perspektifin taraftarları yolsuzluğun ekonomik büyümeyi engelleyeceğini iddia ederken, revizyonistler yolsuzluğun potansiyel olarak ekonomik büyümeyi teşvik edebileceğini savunmaktadır. Ampirik çalışmalar ağırlıklı olarak yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermiştir, ancak artan yolsuzluk seviyelerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu ya da nötr etkiler yaratabileceğini gösteren bulgular da mevcuttur. Kırılgan Beşli ülkelerinin karşılaştığı önemli yolsuzluk sorunlarıyla birlikte 2008 küresel krizinden bu yana ekonomik büyümede süregelen belirsizlikler, yolsuzluğun bu ülkelerde ekonomik büyüme üzerindeki uzun vadeli etkisinin anlaşılması zorunluluğunu doğurmaktadır. Çalışma, 2012-2021 döneminde Kırılgan Beşli ülkelerinde yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel eşbütünleşme yöntemini kullanarak araştırmaktadır. Analiz sonuçları, yolsuzluğun Kırılgan Beşli ülkelerinde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini göstermektedir. Bu bulgular, yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi değerlendiren 'ahlakçılar' yaklaşımıyla uyumludur. Bu bağlamda, yolsuzluğun azaltılmasının bu ülkelerin ekonomik büyüme performansını artırmak için önemli bir faktör olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, Yolsuzluk, Kırılgan Beşli

Jel Kodları: C33, D73, F43

The Role of Corruption on Economic Growth in the Fragile Five Countries: A Review

Abstract

Corruption is widely recognized as a formidable obstacle to economic growth and development in both developing and less developed countries. Within the economic literature, two distinct paradigms emerge concerning the relationship between corruption and economic growth. Adherents of a moral perspective contend that corruption will impede economic growth, while revisionists argue that corruption could potentially stimulate economic growth. Empirical studies have predominantly demonstrated a negative impact of corruption on economic growth, yet there exist findings suggesting that increasing levels of corruption may yield either positive or neutral effects on economic growth. The ongoing uncertainties in economic growth since the 2008 global crisis, coupled with the substantial corruption challenges faced by the Fragile Five countries, emphasize the imperative of discerning the long-term impact of corruption on economic growth in these nations. Our study evaluates the impact of corruption on economic growth in the Fragile Five countries during the period 2012-2021 using the panel cointegration method. The analysis results indicate that corruption negatively affects economic growth in the Fragile Five nations. These findings align with the 'moralists' approach, which assesses the relationship between corruption and economic growth. In this context, it is concluded that reducing corruption is a crucial factor for enhancing the economic growth performance of these countries.

Keywords: Economic Growth, Corruption, Fragile Five

Jel Codes: C33, D73, F43

Atıf/Cite as: İzgi, Ç., Uğur, B. (2024). Kırılgan Beşli Ülkelerde Yolsuzluğun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü: Bir İnceleme. Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 1-14.

GİRİŞ

Dünya Bankası'na göre yolsuzluk, bireylerin veya grupların kamu gücünü şahsi çıkarları namına kötüye kullanması olarak yorumlanmaktadır. Bu tanım günümüzde kamusal düzlemde en net şekilde kabul görmektedir ve yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Dünya Bankası'nın bu tanımından yola çıkarak yolsuzluk vasıtasıyla kamu gücünün istismar edilerek kamusal çıkarların ikinci plana itildiği söylenebilir (Hamilton ve Hammer, 2018:9).

Yolsuzluk genel olarak kamu ile ilişkilendirilse de Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Anlaşması'nda yolsuzluk, "emanet edilmiş yetkinin, kamu ve özel çıkarları olumsuz yönde etkileyecek şekilde kötüye kullanımı" olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, yolsuzluğun sadece kamu sektöründe değil, aynı zamanda özel sektörde de çıkarların kötüye kullanılması şeklinde gerçekleşebileceğini ifade etmektedir (Özbaran, 2003:18). Buna göre, yolsuzluğun yalnızca kamunun taraf olduğu durumlarda sınırlı kalmayıp, özel sektörün de taraf olabileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu sözleşme diğer maddelerinde yolsuzlukla mücadelede hem devletlerin hem de uluslararası kuruluşlar ile birlikte özel sektöründe iş birliği içerisinde hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Yapılan açıklamalara paralel bir şekilde Uluslararası Şeffaflık Örgütü birçok ülkede özel sektörün kamu sektöründen büyük olduğuna atıfta bulunarak günümüzde yolsuzluğun özel sektörün problemi haline geldiğini ifade etmektedir (www.seffaflik.org).

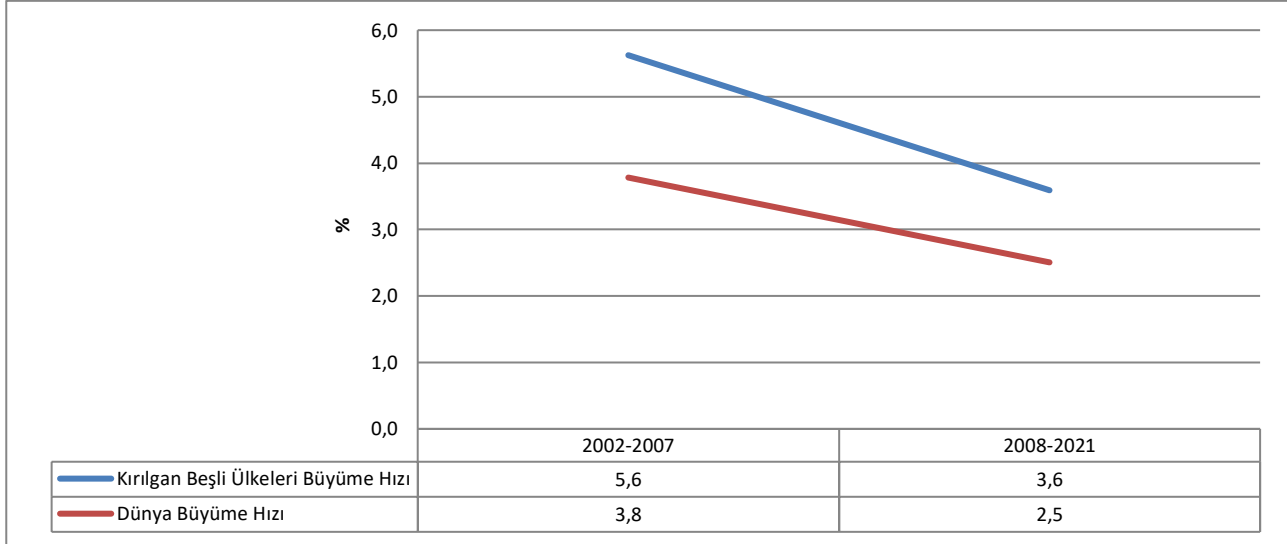
Yolsuzluk gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ekonomilerde büyüme ve kalkınmanın önünde engellerden biri olarak görülmektedir. Ekonomik kalkınma ve sosyal refah kalitesinin artırılması için bu engelin aşılması gerekmektedir. Aynı zamanda yolsuzluk bu ülkelerde kurumlara olan güveni de olumsuz etkilemekte ve kurumsal başarısızlıkların nedenlerinden biri olarak görülmektedir (Alazraq, 2021:4-5). Bu probleme çözüm bulabilmek için birçok çalışma yapılmıştır ve bu çerçevede Klitgaard (1988) yolsuzlukla mücadeleyi denklem (1) gösterildiği gibi ifade etmektedir.

$$\text{Yolsuzluk} = \text{Tekel} + \text{İsteğe göre karar verme (Keyfilik)} - \text{Hesap verebilirlik (Şeffaflık)} \quad (1)$$

Bu denklem göz önünde bulundurularak birçok ülke yolsuzluğun önüne geçmek ve azaltmak için farklı yöntemler kullanmışlardır. Bu doğrultuda 31 Ekim 2003 tarihinde Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Anlaşması (UNCAC) kabul edilmiştir ve bu anlaşma 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye de dâhil olmak üzere 2018 yılı sonu itibarıyla sözleşmeye 186 ülke taraftır (www.diabgm.adalet.gov.tr).

İktisat literatüründe yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasında birbiriyle zıt iki yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ahlakçılar olarak adlandırılan yolsuzluğun ekonomik büyümeyi azaltacağını savunan yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, yolsuzluk kamu yatırımlarının etkinliğini azaltarak, mevcut altyapı kaynaklarının kalitesinin zarar görmesine neden olarak, üretim harcamaları kamunun ihtiyacı olan alanlardan dışlayarak mali gelirlerin azalmasına ve devletin kaynaklarının yanlış dağıtılmasına yol açarak ekonomik büyümeyi azaltmaktadır. Diğer yaklaşım ise, revizyonistler olarak adlandırılan yolsuzluğun ekonomik büyümeyi arttıracaklarını savunan yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, yolsuzluk bürokratik engelleri ve kurumlardaki işlejin gecikme faktörünü bertaraf ederek büyümeyi olumlu etkilemektedir (Altunç ve Yıldırım, 2017:17; Kutluay Tutar vd., 2022:265).

Kırılgan Beşli terimi, Amerika merkezli yatırım bankası Morgan Stanley'in 2013 tarihli "küresel görünüm raporu"nda ortaya atılmıştır. Terim, ABD Merkez Bankası'nın parasal genişlemeyi azaltma kararının ardından ortaya çıkmıştır. Kırılgan Beşli olarak nitelendirilen ülkeler Hindistan, Brezilya, Endonezya, Türkiye ve Güney Afrika'dır. Sayılan ülkelerin bu kategoride yer almasının sebebi, güçlü cari dengesizlik, yüksek enflasyon ve dengesiz büyüme hızları nedeniyle parasal genişlemenin azalmasından olumsuz etkilenebilecek olmaları ve ulusal paralarında önemli ölçüde değer kaybının beklenmesidir (Kırca ve Canbay, 2020: 132).

ŞEKİL 1 Kırılgan Beşli Ülkelerinde ve Dünya’da Büyüme Oranları (2002-2021, %)

Kaynak: World Bank, 2023, www.worldbank.org

Şekil 1’de, 2002-2021 dönemine ilişkin olarak, küresel düzeyde ve Kırılgan Beşli ülkeler grubunda ortalama büyüme oranları sunulmuştur¹. Dünya ekonomisi 2002-2007 yılları arasında gelişmiş ülkelerde yaşanan genişlemeci para politikası, gelişmekte olan ekonomilerdeki hızlı büyüme süreci ve dünya ticaretinde yaşanan genişlemelerle kayda değer bir büyüme yaşamıştır. Kırılgan Beşli ekonomileri, 2002-2007 arasında dünya ekonomisiyle paralel bir şekilde ivme kazanan büyüme dönemine girmiş ve 2008 küresel krizine kadar ortalama %5,6 büyüme kaydetmiştir. Ancak, 2008’den sonra Kırılgan Beşli ülkeleri de dünya ile uyumlu olarak daha yavaş bir büyüme sürecine girmiştir. Bu durumun ana sebebi, ABD’deki "küresel finans krizi ve Avrupa’daki borç krizi"nin, Kırılgan Beşli ülkelerini riskli varlıklar, ticaret, güven ve kredi kanalları üzerinden etkilemiş olmasıdır. Son yıllarda küresel krizin etkilerinin azalmasına rağmen, gelişmiş ekonomilerin merkez bankalarının benimsediği sıkı para politikaları, artan jeostratejik riskler, ekonomik volatilitenin yükselmesi, Çin’deki politika değişikliklerinin yol açtığı büyüme yavaşlaması, İngiltere’nin AB’den ayrılma süreci ve uluslararası ticaretteki korumacılığın belirgin bir şekilde artması gibi etkenler, dünya ekonomilerinin büyüme hızının düşük seyretmesine yol açmıştır (TİM, 2019: 30-31). Ayrıca 2019 yılında Çin’de başlayan ve dünyaya yayılan salgına yönelik alınan tedbirler, tedarik zincirlerinde aksatma ve arz kısıtlamaları yaratarak tüm dünya ekonomilerinde büyümenin düşmesine neden olmaktadır (TCMB, 2022: 2).

Yolsuzluk değişkeninin ölçümü genellikle Dünya Bankası tarafından yayınlanan Yolsuzluk Kontrolü Endeksi, Uluslararası Risk Danışmanlığı tarafından yayınlanan Yolsuzluk

Endeksi ve Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından ortaya konulan Yolsuzluk Algısı Endeksi ile yapılmaktadır (Beşel ve Savaşan, 2014: 74). Çalışmada, yolsuzluğu temsilen Yolsuzluk Algısı Endeksi kullanılmıştır. Bu endeks, sıfır ila yüz aralığında bir değer almaktadır. Endeks değerinin yükselmesi, yolsuzlukların gerilediğini yansıtırken; endeks değerinin düşmesi yolsuzlukların arttığını ifade etmektedir. Endeksin 100 olması, ülkenin yolsuzluk açısından oldukça sorunsuz olduğunu, 0 olması ise yolsuzluğun çok yüksek olduğunu ifade ederken; endekste 50’nin altında bir puan ülkenin ciddi yolsuzluk sorunları ile karşı karşıya olduğuna işaret etmektedir (<https://www.transparency.org>).

Şekil 2’de, Kırılgan Beşli ülkelerinde ülkeler bazında yolsuzluk algısı endeksi gösterilmektedir. Bu ülkelerden Brezilya ve Türkiye’de zaman içerisinde yolsuzluk algısı endeksinin düştüğü, bir başka ifadeyle yolsuzlukların arttığı görülmektedir. Hindistan ve Endonezya’da ise zaman içerisinde yolsuzluk algısı endeksinin arttığı, bir başka ifadeyle yolsuzlukların düştüğü görülmektedir. Güney Afrika ekonomisinde ise yolsuzluk algı endeksinin zaman içerisinde önemli oranda değişmediği anlaşılmaktadır. Kırılgan Beşli ülkelerinde yolsuzluk algı endeksinin ise zaman içerisinde ortalama olarak düştüğü, bir başka deyişle yolsuzlukların arttığı belirtilmektedir.

Ayrıca Kırılgan Beşli ülkelerinde endekslerin 50’nin altında olması ve ülkelerin ülke sıralamalarında 180 ülke arasında 70 (Güney Afrika) ve 96’ncı (Brezilya, Türkiye ve Endonezya) sıra aralıklarda yer almaları, bu ülkelerde yolsuzlukların birçok ülkeye kıyasla yüksek olduğunu göstermektedir. 2021 yılı itibarıyla Danimarka, Yeni Zelanda ve

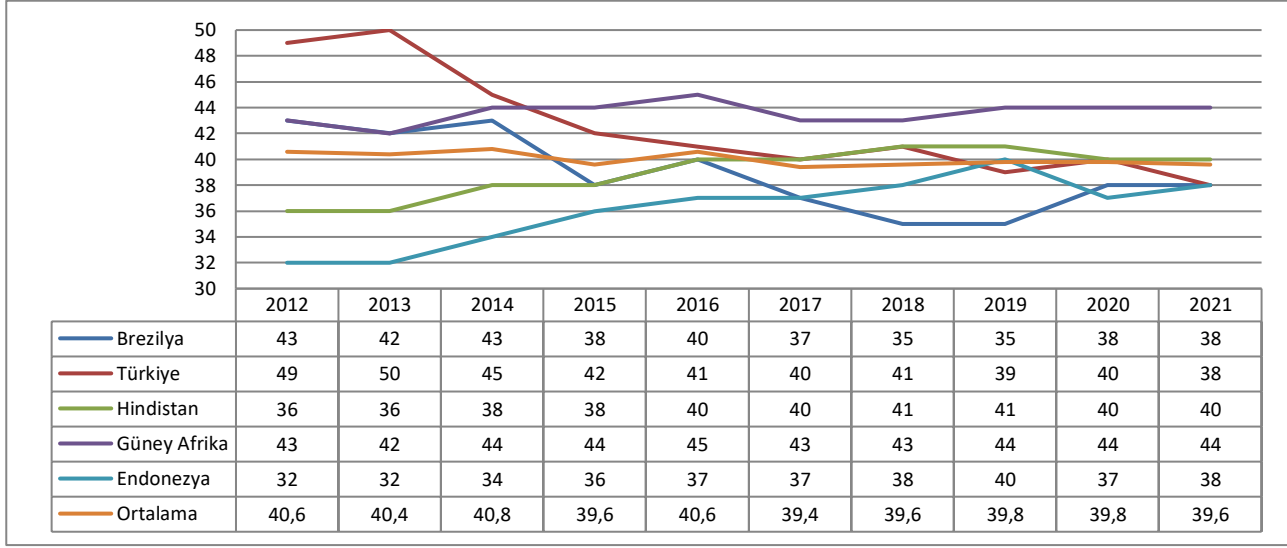
¹ Bu sınıflandırma, Dünya ekonomisi ve Kırılgan Beşli ülkelerinin büyümesini daha etkili bir şekilde analiz edebilmek amacıyla 2002-2007

dönemindeki küresel ekonominin hızlı büyümesi ile 2008 küresel krizi sonrası dönem olan 2008-2021 arasında yapılmıştır.

Finlandiya 88 puanla yolsuzluğun en düşük olduğu ülkeler iken; Suriye, Somali ve Güney Sudan 13 ve 11 puanla

yolsuzluğun en yüksek olduğu ülkelerdir (<https://www.transparency.org>).

ŞEKİL 2 Kırılgan Beşli Ülkelerinde Yolsuzluk Algısı Endeksi (2012-2021, Puan)

Kaynak: Uluslararası Şeffaflık Örgütü, 2023, www.transparency.org

2008 küresel krizinden sonra ekonomik büyümede devam eden istikrarsızlıklar ve Kırılgan Beşli ülkelerindeki önemli yolsuzluk sorunlarının günümüzde hala devam etmesi, bu ülkelerde yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerindeki uzun vadeli etkisinin anlaşılmasını kritik hale getirmiştir.

Bu çalışmanın temel hedefi, Kırılgan Beşli ülkelerinde 2012-2021 dönemi boyunca yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu ülke grubunu ele alan çalışma sayısının oldukça sınırlı olması ve güncel zaman döneminden dolayı araştırma diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Çalışmada, başlangıçta literatür taramasına odaklanılmakta, teorik çerçeve sunularak ekonometrik yöntem detaylandırılmaktadır. Daha sonra, ampirik analiz ve elde edilen bulgular ayrıntılı bir şekilde sunulmaktadır. Son olarak, çalışmanın değerlendirmeleri ve politika fikirlerine yer verilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerindeki etkisi üzerine yapılan araştırmalar Tablo 1'de özetlenmiştir. Literatür incelemesi, yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin genellikle panel veri ve zaman serisi analizleri aracılığıyla değerlendirildiğini göstermektedir. Yapılan ampirik çalışmaların büyük bir bölümünde, yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip

olduğu sonucuna varılmıştır (Mo (2001); Ghalwash (2014); Kaplan ve Akçoraoğlu (2017); Esener ve İpek (2018); da Costa Vieira (2018); Odabaşı ve Yarıkan (2019); Alfada (2019); Afonso ve Rodrigues (2021); Nguyen ve Duong (2021); Alazraq (2021); Ağırkaya ve Akyol (2022)). Ancak bu etkinin anlamsız ve pozitif olduğu yönünde tespitlerde bulunmaktadır (Karagöz ve Karagöz (2010); Beşel ve Savaşan (2014); Eren ve Künü (2015); Huang (2016); Erdoğan (2020); Demirgil ve Birol (2020); Ighodaro ve Igbinedion (2020); Karagöz (2021); Süleymanlı ve Sungur (2023)). Araştırmalarda, değişkenler arasındaki ilişkinin varlığı veya yokluğu, tercih edilen iktisadi büyüme serisi (GSYİH, GSYİH değişimi ve fert başına GSYİH gibi), yolsuzluk serisine (yolsuzluk endeksi, yolsuzluk algısı endeksi ve yolsuzluk kontrolü endeksi gibi), modellere (kübik, karesel, logaritmik, log-lineer vb.), ülkelere ve incelenen döneme göre farklılık göstermektedir. Tablo 1'den görüldüğü üzere, yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerine etkisine yönelik Kırılgan Beşli ülke grubunu ele alan çalışma sayısının oldukça sınırlı olduğu ve ele alan çalışmanın da panelin geneli olarak incelemediği, ülkeler bazında incelediği görülmektedir. Bu noktada, çalışma, yatay kesit bağımlılığı altında ele alınan güncel zaman aralığı, mevcut olan modern dinamik panel veri metotları ve seçilen ülke grubu bakımından, mevcut literatürde benzer bir araştırmanın sınırlı olarak bulunmasıyla diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

TABLO 1 Yolsuzluğun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisine Yönelik Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem ve Ülkeler	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Mo (2001)	1960-1996 54 Ülke	İki Aşamalı En Küçük Kareler	Kişi Başına GSYİH, Toplam Nüfus, Yolsuzluk Endeksi, Siyasal Haklar Endeksi, Siyasal İstikrarsızlık, Ortalama Okullaşma Yılı, Yurt İçi Yatırım/GSYİH ve Kamu Yatırımı/GSYİH	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Karagöz ve Karagöz (2010)	1980-2005 Türkiye	Granger Nedensellik	GSYİH, Yolsuzluk Endeksi ve Hükümetin Genel Yatırım Harcamaları	Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi bulunamamıştır.
Beşel ve Savaşan (2014)	1985: 1-2012: 11 Türkiye	Gregory-Hansen Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Sanayi Üretim Endeksi ve Yolsuzluk Endeksi	Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi bulunamamıştır.
Ghalwash (2014)	1990-2012 Mısır	Genelleştirilmiş Momentler (GMM)	Kişi Başına GSYİH, Yatırım, Beşeri Sermaye, Hükümet Harcaması, Dışa Açıklık, Siyasi İstikrarsızlık, Doğrudan Yabancı Yatırım ve Yolsuzluk Endeksi	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Eren ve Künü (2015)	2002-2016 E-7 Ülkeleri (Rusya, Çin, Hindistan, Endonezya, Brezilya, Meksika ve Türkiye)	Panel Eşbütünleşme Analizi	Kişi Başına Gelir, Brüt Sabit Sermaye Oluşumu ve Yolsuzluk Algısı Endeksi	Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi bulunamamıştır.
Huang (2016)	1997-2013 13 Asya Pasifik Ülkesi	Panel Nedensellik Analizi	Ekonomik Büyüme (GSYİH Değişimi), Yolsuzluk Algısı Endeksi ve Ekonomik Özgürlük	Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi genel olarak bulunamamıştır.
Kaplan ve Akçoraoğlu (2017)	1984-2012 29 OECD Ülkesi	(GMM)	GSYİH Büyüme Hızı, Siyasal İstikrar, Enflasyon, Beşeri Sermaye, Dışa Açıklık Oranı, Nüfusun Büyüme Hızı, Yatırım/GSYİH ve Yolsuzluk Endeksi	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Esener ve İpek (2018)	1999-2014 33 Üst ve Orta Gelirli Ülke	Panel Eşbütünleşme Analizi	Ekonomik Büyüme (Fert Başına GSYİH Değişimi), Hükümetin Nihai Tüketim Harcaması/GSYİH, Riskler, Nüfusun Büyüme Hızı, Dışa Açıklık Oranı ve Yolsuzluk Endeksi	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Da Costa Vieira (2018)	1995-2017 174 Ülke	Panel Veri Analizi	GSYİH Büyüme Hızı, Nüfusun Büyüme Hızı, Gayri Safi Sermaye Oluşumu/GSYİH ve Yolsuzluk Algısı Endeksi	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Odabaşı ve Yarıkan (2019)	2003-2017 Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (Türkiye, Arnavutluk, Azerbaycan, Moldova, Rusya, Bulgaristan, Romanya, Ermenistan, Ukrayna, Gürcistan ve Yunanistan)	Panel Eşbütünleşme Analizi	Ekonomik Büyüme (GSYİH Değişimi), Yolsuzluk Algısı Endeksi, Brüt Sermaye Yatırımları/GSYİH, Nüfus Artış Oranı ve Geçmiş Dönem Yurt İçi Hâsılları	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Alfada (2019)	2004-2015 Endonezya'nın 34 Bölgesi	İki Aşamalı En Küçük Kareler	Bölgesel Kişi Başına GSYİH Büyüme Hızı, Yolsuzluk Sayısı, Hükümetin Tüketim Harcaması, Hükümetin Yatırım Harcaması ve Brüt Sermaye Yatırımları/Bölgesel GSYİH	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.

Yazar(lar)	Dönem ve Ülkeler	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Demirgil ve Birol (2020)	2002-2018 N11 Ülkeleri (Meksika, Güney Kore, Bangladeş, Vietnam, Mısır, Endonezya, Nijerya, İran Filipinler, Pakistan ve Türkiye)	Panel Eşbütünlüşme Analizi	GSYİH, Yolsuzluk Kontrolü Endeksi, Reel Gayri Safi Sermaye Oluşumu ve Toplam İş Gücü Sayısı	Yolsuzluğun iktisadi büyümeye etkisi pozitifdir.
Erdoğan (2020)	1995-2018 Türkiye	ARDL Sınır	Kişi Başına GSYİH, Yolsuzluk Algısı Endeksi, Gayrisafi Sermaye Oluşumu, Kişi Başı Hane Halkı Tüketim Harcaması, Enflasyon ve Ticari Açıklık Oranı	Yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi bulunamamıştır.
Ighodaro ve Igbinedion (2020)	2000-2018 15 Batı Afrika Ülkesi	Panel Eşbütünlüşme Analizi	GSYİH, Yolsuzluk Algısı Endeksi, İlk Okula Kayıtlı Öğrenci Sayısı, Resmi Yardımlar, İş Gücü, İşsizlik Oranı ve Doğrudan Yabancı Yatırım	Yolsuzluğun iktisadi büyümeye etkisi pozitifdir.
Karagöz (2021)	1996-2018 162 Ülke	Panel Veri Analizi	Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla, Yolsuzluk Endeksi, Yolsuzluk Endeksinin Gecikme Değerleri, Demokrasi Endeksi, Hukuk Üstünlüğü Etkisi, Yatırım, Doğurganlık, Kamu Harcaması/GSYİH ve Enflasyon	Yolsuzluğun iktisadi büyümeye etkisi pozitifdir.
Afonso ve Rodrigues (2021)	2012-2019 48 Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ekonomi	Panel Veri Analizi	Kişi Başına GSYİH, Yolsuzluk Algısı Endeksi, Gayrisafi Sermaye Oluşumu ve Toplam İş Gücü Sayısı	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Nguyen ve Duong (2021)	1991-2017 BRICS Ülkeleri (Güney Afrika, Hindistan, Brezilya, Çin ve Rusya)	Lineer Bayesci Regresyon	Kişi Başına GSYİH, Kayıt Dışı Ekonomi, Yolsuzluk Kontrolü Endeksi, Kamu Harcaması, Dışa Açıklık Oranı, Doğrudan Yabancı Yatırım, Vergi Geliri ve Enflasyon	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Alazraq (2021)	2005-2017 18 MENA (Kuzey Afrika ve Orta Doğu) Ülkesi	Panel Veri Analizi	Kişi Başına GSYİH, Yolsuzluk Algısı Endeksi ve İşsizlik Oranı	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Ağırkaya ve Ak-yol (2022)	1995-2019 20 Gelişmekte Olan Ülke	Panel Eşbütünlüşme Analizi	Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla, Yolsuzluk Algısı Endeksi, Dışa Açıklık Oranı, İstihdam Oranı ve Makroekonomik İstikrarsızlık Endeksi	Yolsuzluk artışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Süleymanlı ve Sungur (2023)	1995-2019 Kırılğan Beşli Ülkeleri (Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika ve Türkiye)	Panel Veri Analizi	Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla, Yolsuzluk Algısı Endeksi, Gini Katsayısı ve Brüt Sabit Sermaye Oluşumu	Sadece Endonezya'da yolsuzluk azalışları ekonomik büyümeyi azaltmaktadır. Diğer ülkelerde yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde etkisi bulunamamıştır.

YOLSUZLUK KAVRAMI VE YOLSUZLUĞUN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİNE YÖNELİK TEORİK ÇERÇEVE

Yolsuzluk demokratik toplumlarda bireylerin ekonomik ve sosyal refah seviyelerini ölçmede önemli bir belirleyendir. Demokratik toplumlarda bireylerin veya grupların çıkarlarını ön planda tutma ve toplumun çıkarının aleyhinde kullanma gibi eylemleri söz konusu değildir. Bu durumun önüne geçen hem kanunlar yürürlükte hem de sağlam bir toplum bilinci bulunmaktadır (Saygın, 2022:3).

Yolsuzluk alanında araştırma yapan birçok araştırmacı olmasına rağmen yolsuzluk kavramı için hemfikir olunan standart bir tanım bulunmamaktadır. Yolsuzluk tanımı kültürel özellikler, sosyal değerler ve hukuk sistemi gibi birçok farklı etkenler üzerine inşa edilmiştir. Bu farklılıklar yolsuzluk kavramının bilinmeyen yönlerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Türk Dil Kurumu'nda (TDK) yolsuzluk sözcüğü, "Bir görevi, bir yetkiyi kötüye kullanma" şeklinde tasvir edilmektedir (<https://www.tdk.gov.tr>). İngilizcede "corruption", Latince "corruptionem" olarak geçmektedir. Birçok

dilde bu sözcük rüşvet verme, ahlaki olarak bozulma, yozlaşma ve yasa dışı eylem olarak nitelendirilmektedir. Yolsuzluk ahlaki açıdan bozgunluğa uğramış gerek birey gerekse toplum içerisinde sosyal, kültürel ve ekonomik sisteme zarar veren yaşa dışı bir faaliyet olarak görülmektedir (Gedikli, 2012:170). Literatürde yolsuzluk kavramı üzerine araştırma yapıldığında özellikle bireylerin ya da grupların kamuda güç sahibi olabilmek için yolsuzluğa başvurdukları görülmektedir. Bu bağlamda bir ülkede güç, zenginlik ve statü sahibi olabilmek için bireylerin kamu yararı adı altında özel kazançlar elde etmeleri şeklinde de yolsuzluk tanımlanmaktadır.

Yolsuzluk kavramının özellikleri ile ilgili birçok görüş bulunmaktadır. Yetki unsuru bakımından; yetkili kurumların kaidelerde usulsüzlük uygulaması, birey veya grupların kaidelere uymaması ve çıkar unsuru yolsuzluğun özelliklerindedir (Künü, 2018:285). Öte yandan yolsuzluğun iki gerçek veya tüzel kişinin etkileşimine ihtiyaç duyması, sadece yazılı bir evrak şeklinde değil sözlü bir akit ile olabileceği, bu eyleme teşebbüs edenlerin kanunları bertaraf etmek için hukukun boşluklarından faydalanarak yasaların arkasına sığınmaları gibi özellikleri de mevcuttur (Şimşek, 2001:98).

Bir probleme çözüm üretebilmek için onu ortaya çıkaran sebepleri incelemek gerekmektedir. Buna göre yolsuzlukla ilgili yapılan çalışmalarda en önemli alt başlık yolsuzluğu ortaya çıkaran nedenlerdir. Yolsuzluğun nedenlerini Dominic (2014) on temel faktör üzerinde değerlendirmektedir. Bunlar;

- Bireysel çıkarlar,
- Bireylerin ahlaki hassasiyetindeki azalma,
- Kamu veya özel sektörde çalışan bireylerin hizmet anlayışının eksikliği,
- Yolsuzluğa karşı duyarsız kültürel ortamlar,
- Şeffaflığın eksikliği gibi faktörler,
- Kanunlar ve yetersiz denetlemeler,
- Yavaş adı işlemler,
- Terfi ve atamalarda ahlaki ölçüt eksikliği,
- Yolsuzluk suçlamalarını önemsiz göstermek,
- Yolsuzluk suçlamalarına duyarsız kalmak

şeklinde sıralanmaktadır. Ayrıca yönetimden kaynaklı nedenler, ekonomik nedenler, sosyal ve kültürel nedenler ve hukuk sisteminden kaynaklı nedenler şeklinde de yolsuzluğun nedenleri sınıflandırılmaktadır.

Yolsuzluklar işleniş amacı, biçimi ve işleme yerine göre değişiklikler arz edebilmektedir. Bu eylemin en çok işleme yeri kamu olarak görülmekte iken işleniş biçimi bakımından bireyler, gruplar ve siyasiler tarafından doğrudan veya dolaylı olarak işlenmektedir (Türkdönmez, 2019:8). Bu bağlamda, yolsuzluk kavramı Tanzi (1998)

tarafından çeşitli sınıflara ayrılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre, yolsuzluk fenomeni çeşitli alt kategorilere ayrılmıştır, bunlar arasında bürokratik veya siyasi yolsuzluklar, maliyeti azaltma veya çıkar sağlama amaçlı yolsuzluklar, rüşvet önerenin veya istekte bulunanın işlediği yolsuzluklar, zorunlu veya gönüllü yolsuzluklar, merkezi hükümet veya mahalli yönetimlerde meydana gelen yolsuzluklar, keyfi yolsuzluklar ve nakit para ödemesi içeren ya da içermeyen yolsuzluklar bulunmaktadır.

Diğer yandan, yolsuzluk türleri ile ilişkili olarak birçok kavram ortaya çıkmaktadır. Bu kavramlar genel olarak ve literatürde yaygın olarak kabul edilen biçimde iki ana başlık altında gruplanmıştır. Bu başlıklar; doğrudan cezai yaptırımlara tabi tutulan yolsuzluk biçimleri ve dolaylı olarak cezai yaptırımlara tabi tutulan yolsuzluk biçimleridir (Ata, 2009: 74). Doğrudan cezai yaptırımlara tabi tutulan yolsuzluk türleri; rüşvet, zimmete geçirme, irtikap, kara para aklama, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal ve içeriden öğrenilen bilgilerin ticareti gibi suçlar olarak sıralanmaktadır. Cezai yaptırımlara maruz kalan dolaylı yolsuzluk türleri arasında ise, lobcilik, rant arayışı, oy ticareti ve kayırmacılık gibi suçlar bulunmaktadır. Ayrıca, rant kollama yolsuzluk suçu; özelleştirme, tekel yaratma, gümrük tarife ve kotalarında kısıtlama, sosyal yardımlarda yapılan yolsuzluklar gibi alt başlıklara ayrılmaktadır (TÜSİAD, 1995).

Çalışmanın konusu olan yolsuzluğun ekonomi ve büyüme üzerinde etkisi ile ilgili birçok araştırma mevcuttur. Literatürde yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasında iki zıt yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan biri yolsuzluğun büyümeyi olumsuz etkileyeceği diğeri ise bürokrasi engelini aşmak ve kurumlardaki işleyişin gecikme faktörünü bertaraf edeceği düşüncesiyle büyümeyi olumlu etkileyeceğine dair yaklaşımdır (Altunç ve Yıldırım, 2017:17). Ayrıca bu konuya ilişkin dikkat çekici olarak “ahlakçılar” ve “revizyonistler” şeklinde iki farklı görüş bulunmaktadır. Ahlakçılar, yolsuzluğun hiçbir neden arkasına saklanmadan kesinlikle kaldırılması yönünde düşünceleri savunurlarken; revizyonistler ise yolsuzluğu düzenin devamı açısından gerekli olduğunu ileri sürmektedirler. Revizyonistler yolsuzluğu ekonominin işlemesi için “tekerleğin içindeki yağ” şeklinde bir benzetme ile ifade ederken; ahlakçılar bu durumu ekonomik düzeni bozan bir faktör olarak tanımlamakta ve “tekerleğin içinde kum” şeklinde benzetmektedirler (Kutluay Tutar vd., 2022:265).

Yolsuzluğun ekonomik büyümeye ilişkin olumlu etkileri çerçevesinde Swaleheen ve Stansel (2007), 60 ülke için yapmış oldukları analiz sonucunda ekonomik özgürlüklerin yoğun yaşandığı ülkelerde yolsuzluğun büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır. Huang (2012), 10 Asya ülkesi için 1995-2010 dönemi Vektör Hata Düzeltme Modelinden yararlanarak yaptığı analiz

sonucunda yolsuzluğun iktisadi büyümeyi olumlu etkilediği bulgusuna varılmıştır. Powell (2010), çalışmasında bürokratik engellere takılmamak gibi sebeplerle yolsuzluğun büyümeyi artıracaklarını vurgularken aynı zamanda iktisadi özgürlüğün kısıtlı olduğu ülkelerde yolsuzluğun iktisadi büyümeyi olumlu etkileyeceği sonucuna ulaşmıştır. Ali vd. (2010), 1986-1996 dönem içerisinde 33 ülke için Panel Veri Analizi kullanarak yapmış oldukları çalışma sonucunda Asya ülkelerinde yolsuzluk ile büyüme arasında olumlu etki olduğunu, Asya ekonomisi olmayan ülkelerde ise yolsuzluk ve büyüme arasında bir ilişki olduğuna dair bulgu elde edilememiştir. İslam (2004), panel veri analizi kullanarak yapmış olduğu çalışma sonucunda yolsuzluğun iktisadi büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğunu saptamıştır.

Yolsuzluğun işlem maliyetlerini yükselterek ve karar alma süreçlerinde belirsizliği artırarak büyümenin önüne engel olduğunu savunan görüşler de bulunmaktadır (Karagöz ve Karagöz, 2010:8). Yolsuzluğun ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğine dair yapılan çalışmalar incelendiğinde Mauro (1995), 1980-1983 dönem içerisinde seçilmiş 70 ülke için yapmış olduğu analizi sonucunda yolsuzluğun yatırımları ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Jalles (2011), 1970-2005 döneminde 72 ülkenin verilerini kullanarak gelişmekte olan ülkelerin demokrasi ve yolsuzlukların büyüme- borçlanma ilişkisini incelemek için yapmış olduğu analiz sonucunda borç yönetiminin yolsuzluğun düşük olduğu ülkelerde daha başarılı olduğunu belirtmiştir. Hung Mo (2001), 1960-1985 dönemini kapsayan seçilmiş 54 ülke üzerinde En Küçük Kareler metodunu kullanarak yaptığı analiz neticesinde yolsuzluk seviyesinde %1' lik artış ekonomik büyüme oranını %0,72 oranında olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde yolsuzluk; kamu yatırımlarının etkinliğinin azalması, mevcut altyapı kaynaklarının kalitesinin zarar görmesi, üretim harcamalarının kamunun ihtiyacı olan alanlarda değerlendirilmeyerek mali gelirlerin azalması ve devletin kaynaklarının yanlış dağıtılması sonucu gerek ekonomik büyüme gerekse büyümenin kalitesi açısından negatif bir etki ortaya koymaktadır. Ayrıca kamunun ihtiyacı olan hizmetlerin aksine birey veya gruba yönelik belli bir kesimin nemalanacağı hizmetlere kaynak tahsisi verimliliğini azaltacağından büyümeyi de yavaşlatacaktır (Konat ve Arslan, 2020:1461).

EKONOMETRİK YÖNTEM

Ekonometrik analiz, beş aşamadan oluşan bir çalışma çerçevesine tabi tutulmuştur. İlk aşamada, yatay kesit

bağımlılığı değerlendirilmiş ve bu değerlendirme, Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi ile Pesaran (2004) tarafından oluşturulan CD ve CDLM testleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Breusch ve Pagan (1980) ile Pesaran (2004) tarafından önerilen test istatistikleri sırasıyla Denklem (2) ve (3)'te aşağıda açıklanan şekilde gösterilmiştir.

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2, \sim X^2 N(N-1)/2 \quad (2)$$

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Yatay kesit bağımlılığının göz ardı edildiği çalışmalarda, geleneksel panel tahminleri aracılığıyla yapılan tahminler hatalı parametreler üretebilir. Bu sebeple yukarıda bahsedilen testlerin uygulanarak yatay kesit bağımlılığının araştırılması gerekmektedir (Chudik ve Pesaran, 2013: 2). Aynı zamanda, yatay kesit bağımlılığının incelenmesi hem değişkenler hem de model için çok önemlidir. Bu test "H0: Yatay kesit bağımlılığı yoktur" varsayımına dayanmaktadır. Eğer sıfır hipotezi reddedilemezse birinci reddedilirse ikinci kuşak panel birim kök testleri uygulanmalıdır (Baltagi, 2008: 284).

Daha sonraki aşamalarda, yatay kesit bağımlılığına izin veren ikinci nesil bir panel birim kök testi olan Hadri ve Kurozumi (2012) testi kullanılmıştır. Bu testin temel hipotezi "H0: Birim kök yoktur", alternatif hipotezi ise "H1: Birim kök vardır" şeklinde ifade edilmektedir (Hadri ve Kurozumi, 2012: 32). Analiz sonuçları H0 boş hipotezinin reddine yol açarsa, ilgili değişkenin en az bir ekonomide durağan olduğu belirtilir.

Üçüncü aşamada, modelin eğim katsayılarının homojenliği Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen homojenlik testi (Slope Homogeneity Test) ile incelenmiştir. Bu testin istatistiksel formülü Denklem (4)'te ifade edilmiştir.

$$\Delta = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{\Sigma}_k}{\sqrt{2k(T-k-1)/T+1}} \right) \sim N(0,1) \quad (4)$$

Eğim katsayısının heterojen veya homojen olup olmadığını belirlemek, eşbütünleşme testinden önce gerçekleştirilmelidir. Homojenlik testi, küçük ve büyük örneklem için iki farklı test istatistiğini içermektedir; her iki durumda da H0 hipotezi eğim katsayısının homojen olduğunu sınavarak yapılmaktadır.

Dördüncü aşamada, değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi, yatay kesit bağımlılığına izin veren Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM Bootstrap eşbütünleşme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Bu test, McCoskey ve Kao (1998) tarafından öne sürülen Lagrange çarpanı (LM) testine dayanmaktadır. Test istatistiğinin prosedürü Denklem (5)'te belirtilmiştir.

$$y_{it} = \alpha_i x'_{it} \beta_i + z_{it} \quad (5)$$

Vektör $w_{it} = (u_{it}, \Delta x'_{it})$ tahmin edici ile doğrusal bir süreci içermektedir. Bu durum Denklem (6)'da gösterilmektedir.

$$w_{it} = \sum_{j=0}^{\infty} \alpha_{ij} e_{it-j} \quad (6)$$

Testin temel hipotezi, "eşbütünleşme mevcuttur" şeklinde ifade edilmektedir. LM Bootstrap eşbütünleşme testi, bootstrap özelliğinden faydalanarak kesitler içinde ve arasında korelasyona dikkat etmektedir (Westerlund ve Edgerton, 2007: 187; Özcan ve Arı, 2014: 47).

Çalışmanın son bölümünde, serilerin uzun dönem katsayılarının belirlenmesi, Pesaran (2006) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığı ile heterojenliği barındıran Ortak İlişkili Etki (Common Correlated Effect - CCE) testi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu testte, Pesaran (2006) tarafından önerildiği üzere, Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup Tahmincisi (CCEMG) ve bireysel CCE tahmincilerinin aritmetik ortalaması hesaplanarak iki farklı tahminci elde edilmiştir. Testin uygulama süreci, Denklem (7) ve (8)'de özetlenen ayrıntılı prosedüre bağlı kalmıştır.

$$\hat{b}_{CCEMG} = \left(\frac{1}{N}\right) \sum_{i=1}^N \hat{b}_i \quad (7)$$

$$\hat{b}_{CCEMG} = \left(\sum_{i=1}^N \theta_i X'_i \bar{M}_w X_i\right)^{-1} \sum_{i=1}^N \theta_i X'_i \bar{M}_w y_i \quad (8)$$

Testin hipotezi "Katsayılar istatistiksel olarak anlamsızdır" şeklindedir.

VERİ SETİ VE EKONOMETRİK TAHMİNLERİN BULGULARI

Veri Seti

Panel eşbütünleşme analizi kullanılan bu çalışmada, Kırılgan Beşli ekonomilerinde yolsuzluğun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, 2012-2021 yılları arasında incelenmiştir. Tahmin edilecek modelin oluşturulmasında temel olarak Nguyen ve Duong'un (2021) çalışması ile Ağırkaya ve Ak-yol'un (2022) çalışması esas alınmıştır. Analizde ekonomik büyümeyi ölçmek amacıyla GSYİH, yolsuzluğu değerlendirmek için ise yolsuzluk algısı endeksi kullanılmıştır. Ayrıca, kontrol değişkeni olarak mal ve hizmet ihracatı modelde yer almaktadır.

GSYİH ve mal ve hizmet ihracatı verileri Dünya Bankasından (WDI), yolsuzluk algısı endeksi ise Uluslararası

Şeffaflık Örgütü veri tabanından ulaşılmıştır (Tablo 2). Analiz yılları, yolsuzluk algısı verisinin 20122 yılından sonra başlamasından dolayı 2012-2021 dönemi tercih edilmiştir.

TABLO 2 Değişkenlere Ait Açıklamalar

Değişken	Açıklama	Kaynak
LGDP	Logaritmik Reel Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (2015 fiyatları, yıllık, ABD \$)	Dünya Bankası, WDI
LYOL	Logaritmik Yolsuzluk Algısı Endeksi	Uluslararası Şeffaflık Örgütü
LİHRC	Logaritmik Mal ve Hizmet ihracatı (2015 fiyatları, yıllık, ABD \$)	Dünya Bankası, WDI

Çalışmada geliştirilen model, değişkenlerin logaritmik dönüşümleri ile Denklem 9' da ifade edilmiştir:

$$LGDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 LYOL_{it} + \beta_2 LİHRC_{it} + \epsilon_{it} \quad (9)$$

İnceleme kapsamında değerlendirilen ülkeler, Brezilya, Türkiye, Güney Afrika, Hindistan ve Endonezya'dan oluşan Kırılgan Beşli gruptur. Analizde beklenen sonuçlar şu şekilde öngörülmektedir (Karagöz ve Karagöz, 2010:8; Uğur ve Dalli, 2021: 7):

- Yolsuzluğun kamu yatırımlarının etkinliğini azaltması, mevcut altyapı kaynaklarının kalitesinin zarar görmesi, üretim harcamalarının kamunun ihtiyacı olan alanlarda değerlendirilmeyerek mali gelirlerin azalması ve devletin kaynaklarının yanlış dağıtılmasına yol açarak ekonomik büyümeyi azalttığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda yolsuzluk algısı endeksi arttıkça (yolsuzluk azaldıkça) büyümenin artması ve söz konusu parametrenin $\beta_1 > 0$ biçiminde olması beklenmektedir.
- İhracat, kaynak dağılımındaki etkinliği sağlayarak, piyasa hacmini genişleterek ve teknolojinin gelişmesini sağlayarak ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Dolayısıyla "parametrenin $\beta_2 > 0$ şeklinde" olması beklenmektedir.

Ekonometrik Tahmin Sonuçları

Değişkenler arasında ve modele ilişkin kesitler arası bağımlılığı sınamak amacıyla, Breusch ve Pagan (1980) LM testi ile Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD ve CDLM testleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Tablo 3'te ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur.

² Yolsuzluk algısı endeksi verisi 2012 yılı öncesi 0-10 aralığında değer almaktadır. Literatürde bazı çalışmalar yolsuzluk algısı endeksi için 2012 yılı öncesi verileri 100 ile çarparak kullandığı görülmüştür.

rağmen, bu tip bir hesaplama doğruyu yansıtmayabilecektir. Bu bağlamda bu çalışmada, yolsuzluk algısı endeksi Afonso ve Rodrigues (2021)'in çalışmasında olduğu gibi 2012 yılından başlatılmaktadır.

TABLO 3 Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Bulguları

Testler	LGDP		LYOL		LİHRC	
	İst-Değeri	p-Değeri	İst-Değeri	p-Değeri	İst-Değeri	p-Değeri
CD _{lm1} (BP,1980)	26.756***	0.003	35.341***	0.000	23.275**	0.010
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	3.747***	0.000	5.666***	0.000	2.968***	0.001
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	-1.142	0.127	-1.380*	0.084	-1.874**	0.030
Eşbütünleşme Modeli						
	İst-Değeri		p-Değeri			
CD _{lm1} (BP,1980)	17.747*		0.059			
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	1.732**		0.042			
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	2.211**		0.014			
***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlılığı belirtmektedir.						

Tablo 3'te sunulan sonuçlara göre, ekonomik büyüme, yolsuzluk ve ihracat değişkenlerini içeren eşbütünleşme denklemi bağlamında sıfır hipotezi (H₀) %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde reddedilmiştir. Yatay kesit bağımlılığına ilişkin sonuçlar, bir ülkede meydana gelen makroekonomik bir şokun diğer ekonomileri etkileyebileceğini göstermektedir. Analiz bulguları, ikinci nesil panel birim kök ve ikinci nesil eşbütünleşme testlerinin kullanılabilirliğini işaret etmektedir (Hadri ve Kurozumi, 2012: 31; Westerlund ve Edgerton, 2007: 186; Bayrakdar ve Soyyigit, 2020: 52-53).

Hadri ve Kurozumi (2012) tarafından geliştirilen, aynı adı taşıyan Hadri-Kurozumi testi yatay kesit bağımlılığını hesaba katan ikinci nesil birim kök testlerinden biridir. Bu test, değişkenlerin seviyede birim köke sahip olup olmadığını değerlendirir. Bu teste ilişkin elde edilen bulgular Tablo 4'te detaylı bir şekilde sunulmuştur.

TABLO 4 Hadri Kurozumi Panel Birim Kök Testi

	Seviyede	
	Sabitli	Sabit ve Trendli
ZA_spac	225*** (0.000)	669*** (0.000)
ZA_la	-8.316*** (0.000)	-8.316 *** (0.000)

Not: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir. *** H₀ hipotezi %1 anlam düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 4'teki verilere göre, tüm değişkenlerin durağan olma varsayımına dayalı olarak öne sürülen H₀ hipotezi, ZA_spac ve ZA_la test istatistikleri tarafından %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiş, bu da serilerin seviyede birim köke sahip olduklarına işaret etmektedir. Hadri-Kurozumi testi sonuçları kapsamında, değişkenlerin seviyede birim köke sahip olması eşbütünleşme testlerinin gerçekleştirilebileceğini ortaya koymaktadır (Westerlund ve Edgerton, 2007: 187; Kar vd., 2019: 43).

Eşbütünleşme testine geçmeden önce, belirlenen modeldeki eşbütünleşme katsayılarının homojenliğinin tespit

edilmesi büyük önem taşımaktadır. Uygulanan testin sonuçlarına göre eğim katsayılarının heterojen (ya da homojen) olduğu tespit edilirse eşbütünleşme testleri içerisinde heterojenliği (ya da homojenliği) barındıran yöntemler uygulanmaktadır (Polat, 2018: 514). Bu bağlamda Pesaran ve Yamagata (2008) testi olarak bilinen homojenlik testinin sonuçları Tablo 5'te kapsamlı bir şekilde sunulmuştur.

TABLO 5 Homojenite Test Sonuçları

Testler	Model	
	İst- Değeri	Prob-Değeri
Delta Tilde	5.081***	0.000
Delta Tilde _{adj}	6.370***	0.000
**** %1 anlamlılık seviyesini belirtmektedir.		

Tablo 5'teki bulgulara göre, modelin homojenliği varsayımına dayalı olarak öne sürülen H₀ hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmiştir, bu da modelin heterojen olduğunu ifade etmektedir. Bu durum, yolsuzluk ve ihracattaki değişikliklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkeler arasında çeşitlilik gösterdiğini göstermektedir.

Ekonomik büyüme, yolsuzluk ve ihracat serilerinin modelde yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliğe sahip olması, Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM Bootstrap testinin uygulanmasına imkân tanımaktadır. Tablo 6'da, LM Bootstrap eşbütünleşme testinin sonuçları detaylı bir şekilde sunulmuştur.

TABLO 6 LM Bootstrap Test Sonuçları

	LM İstatistiği	Asimtotik p-değeri	Bootstrap p-değeri
LM _N ⁺	8.361	0.000	0.312
"Bootstrap olasılık değerleri 1000 tekrarlı dağılımdan sağlanmıştır. Öncül ve gecikme 1 olarak varsayılmıştır. Sabit ve trendli model alınmıştır".			

Tablo 6'da elde edilen verilere göre, Kırılğan Beşli ekonomi grubunda yapılan hipotez testi sonuçlarına göre, "eşbütünleşme vardır" şeklindeki H₀ hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilememiştir. Bu durum, bootstrap

olasılık değerleri ile desteklenerek kesitler arası bağımlılığın göz önüne alındığını göstermektedir. Bu bağlamda, ekonomik büyüme, yolsuzluk ve ihracat serileri arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığına işaret edilmektedir.

Eşbütünleşme ilişkilerinin belirlenmesinin ardından, serilerin eşbütünleşme katsayıları Pesaran (2006)

tarafından geliştirilen Ortak İlişkili Etkiler (CCE) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Bu yöntem yatay kesit bağımlılığına izin verir ve katsayılar heterojenlik olduğunda uygundur. Tablo 7'de seriler için tahmin edilen eşbütünleşme katsayılarının detaylı bulguları sunulmaktadır.

TABLO 7 CCE Yöntemi Test Sonuçları

	LGDP=f(LYOL)			LGDP=f(LIHR)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
CCE	0.256**	0.118	0.030	-0.281	0.267	0.292
Ülkeler İlişkin Sonuçları						
Brezilya	-0.120	0.109	0.271	-1.110***	0.273	0.000
Türkiye	0.139	0.256	0.588	-0.580	0.473	0.221
Hindistan	0.579**	0.241	0.016	-0.284	0.191	0.138
Güney Afrika	0.294*	0.169	0.082	0.200***	0.059	0.001
Endonezya	0.391	0.397	0.326	0.367	0.346	0.289
"***" işareti %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir".						

Tablo 7'de sunulan CCE eşbütünleşme tahmincisi testinin sonuçlarına göre, yolsuzluk katsayısı Kırılğan Beşli ekonomileri genelinde anlamlı bulunmuştur. Bu durum, Kırılğan Beşli ülkelerinde yolsuzluk algısı endeksindeki %1'lik bir artışın (yolsuzluktaki azalışın) ekonomik büyümede %0,26'lık bir artışa yol açtığı anlamına gelmektedir. Ülkeler bazında incelendiğinde, bulgular Güney Afrika ve Hindistan'da pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, Mukherjee ve Sah (2021) ile Nguyen ve Duong (2021) tarafından yapılan çalışmaların sonuçlarıyla örtüşmektedir. Ancak Brezilya, Türkiye ve Endonezya için yolsuzluk algı endeksi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu bulgular sırasıyla Lannes (2017), Karagöz ve Karagöz (2010) ve Eren ve Künu (2018) tarafından yapılan çalışmalarla tutarlıdır. Bu durum Brezilya, Türkiye ve Endonezya'da yolsuzluğun ekonomik büyümeyi etkilemediğini göstermektedir. Bu ülkelere ilişkin sonuçlar, yolsuzluğun ne "çarktaki yağ" ne de "çarktaki kum" olduğunu göstermektedir. Çalışmanın sonuçları, Kırılğan Beşli ülkelerini ülke bazında ele alan Süleymanlı ve Sungur (2023)'ün çalışmasının sonuçlarıyla Brezilya ve Türkiye ekonomileri açısından uyumludur. Ayrıca, Kırılğan Beşli ekonomilerinde ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin önemsiz olduğu istatistiksel olarak tespit edilmiştir.

SONUÇ

Çalışma, 2012-2021 dönemi boyunca Kırılğan Beşli ülkelerinde yolsuzluğun uzun vadeli iktisadi büyüme üzerindeki etkilerini panel eşbütünleşme analiziyle incelemiştir. Bu analizde, GSYİH'nin iktisadi büyümeyi ölçen gösterge

olarak, yolsuzluk algısı endeksinin ise yolsuzluğu değerlendirilen gösterge olarak kullanılmıştır. Ayrıca, mal ve hizmet ihracatı da kontrol değişkeni olarak dikkate alınmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, Kırılğan Beşli ekonomilerinde yolsuzluk algı endeksindeki %1'lik artışın (yolsuzluktaki %1'lik azalışın) ekonomik büyümeyi %0.26 oranında artırdığı belirlenmiştir. Bu bulgu, yolsuzluk ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki "ahlakçılar" yaklaşımını desteklemektedir. Bir başka deyişle, yolsuzluk "tekerleğin içinde kum" biçiminde bir olgudur. Ülke düzeyinde yapılan analizler, Hindistan ve Güney Afrika'da yolsuzluğun iktisadi büyümeyi olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuçlar, daha önceki araştırmaların (Mo (2001), Ghalwash (2014), Kaplan ve Akçoraoğlu (2017), Esener ve İpek (2018), da Costa Vieira (2018), Odabaşı ve Yarıkan (2019), Alfada (2019), Afonso ve Rodrigues (2021), Nguyen ve Duong (2021), Alazraq (2021) ve Ağırkaya ve Akyol (2022)) önemli bir kısmıyla uyumlu bulunmuştur. Bu kapsamda, Kırılğan Beşli ülkelerinde ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna varılmıştır.

Elde edilen sonuçlar, Kırılğan Beşli ekonomilerinde ekonomik büyümeyi artırmak için yolsuzluğun azaltılmasının önemine işaret etmektedir. Bu çerçevede, incelenen ülkelerdeki yönetimlerin ekonomik büyümeyi sürdürülebilir ve istikrarlı bir şekilde artırmak için yolsuzluğu azaltmaya yönelik politikalar benimsemeleri önerilmektedir. Bu kapsamda politika yapıcıları ilk olarak, kamu ekonomisinin daha sağlıklı işlemesini sağlamak için şeffaflık ve hesap verebilirliğe yönelik düzenlemeleri yapmalıdır. İkinci olarak ise, hükümetler yolsuzlukla mücadele etmek için

kamu hizmeti, yargı sistemi, vergi ve gümrük dairelerinin reformlarına odaklanmalıdır. Sonuç olarak, devletlerin, sosyal sermayenin gelişimini teşvik etmek için kurumlar arası ve bireyler arası ilişkileri güçlendirecek ve güveni artıracak uygulamalar geliştirmeleri gerekmektedir.

Araştırma, 2012 yılından sonraki dönemi kapsayan Yolsuzluk Algısı Endeksi verisi ile 2021 yılına kadar olan ekonomik büyüme verilerini içerdiği için belirli bir dönem

KAYNAKÇA

- Afonso, A. and Sá Fortes Leitão Rodrigues, E. (2022). Corruption and Economic Growth: Does The Size of The Government Matter?, *Economic Change and Restructuring*, 55(2), 543-576.
- Ağırkaya, M. B. ve Akyol, H. (2022). Makroekonomik İstikrarlılık Altında Yolsuzlukların Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(25), 300-328.
- Aidt, T. S. (2009). Corruption, Institutions, and Economic Development. *Oxford Review of Economic Policy*, 25(2), 271-291.
- Alazraq, M. A. M. (2021). Yolsuzluk ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: MENA Ülkeleri Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alfada, A. (2019). The Destructive Effect of Corruption on Economic Growth in Indonesia: A threshold model, *Heliyon*, 5(10), 1-14.
- Ali, N., Grant C. and Dominic G. (2010), The Coexistence of Corruption and Economic Growth in East Asia: Miracle or Alarm? Murdoch Business School.
- Altunç, Ö. F. ve Yıldırım, A. (2017). Yolsuzluğun Ekonomik Büyümeyi Etkileme Kanalları: Ülkeler Arası Bir Çalışma. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(63), 15-27.
- Anoruo, E. and Braha, H. (2005), Corruption and Economic Growth: The African Experience, *Journal of Sustainable Economic Development in Africa*, Vol. 7, No. 1, 43-55.
- Ata, A. Y. (2009). Kurumsal İktisat Çerçevesinde Yolsuzluğun Fırsat ve Motivasyonları: AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme, Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Baldemir, E., Özkoç, H. ve İşçi, Ö. (2009), MIMIC Model ve Yolsuzluk Üzerine Türkiye Uygulaması, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 2, s.49-63.
- Baltagi B. H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*. John Wiley & Sons.
- Bayrakdar, S. ve Soygiğit, S. (2020). Yapısal Kırımlar Altında Ticari Açıklığın ve Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının İstihdam Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: E7 Ülkeleri Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(1), 39-59.
- Beşel, F. ve Savaşan, F. (2014). Türkiye'de Yapısal Kırımlar Altında Yolsuzluk-Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (27), 73-86.
- Breusch, T. S. and Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Model Specification in Econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Chudik, A. and Pesaran, M. H. (2013). Common Correlated Effects Estimation of Heterogeneous Dynamic Panel Data Models With Weakly Exogenous Regressors (federal reserve bank of dallas globalization and monetary policy institute working paper no. 146.), <https://www.dallasfed.org/~media/documents/institute/wpapers/2013/0146.pdf>. (Erişim: 01.05.2024).
- D'agostino, G., Dunne, J.P. and Pieroni, L. (2012), Government Spending, Corruption and Economic Growth, Southern Africa Labour and Development Research Unit Working Paper Series, Number 74.
- Da costa vieira, P. C. (2018). The Impact of Corruption On Economic Growth, A Bootstrapping Analysis, (FEP working papers no. 612). <https://wps.fep.up.pt/wps/wp612.pdf>, (Erişim: 02.05.2024).
- Demirgil, B. ve Birol, Y. E. (2021). N-11 Ülkelerinde Yolsuzluk ile Ekonomik Büyüme İlişki Üzerine Ampirik Bir Analiz, *Makro Ekonomik Göstergeler Çerçevesinde N-11 Ülkeleri İçinde*, Ed: N. Balıkcıoğlu, Orion Kitabevi, 27-41.
- Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, <https://di-abgm.adalet.gov.tr>, (Erişim: 03.05.2024).
- Dominic, G. M. (2014). <https://blog.iese.edu/ethics/2014/11/06/corruption-10-possible-causes/><https://blog.iese.edu/ethics/2014/11/06/corruption-10-possiblecauses/u.t>. (Erişim: 03.05.2024).
- Drury, A. C., Kriekhaus, J., and Lusztig, M. (2006). Corruption, Democracy, and Economic Growth. *International Political Science Review*, 27(2), 121-136.
- Erdoğan, S. (2020). İktisadi Büyüme ve Yolsuzluk İlişkisi: Türkiye İçin Ampirik Bir İnceleme, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 211-223.
- Eren, M. ve Künü, S. (2018). Yolsuzluk ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: E7 Ülkeleri İçin Bir Uygulama, *Iğdır International Conference on Multidisciplinary Studies*, 6(7), 1470-1476.
- Esener, S. Ç. ve İpek, E. (2018). The Impacts of Public Expenditure, Government Stability and Corruption on Per Capita Growth: An Empirical Investigation on Developing Countries, *Sosyoekonomi*, 26 (36), 11-32.
- Gedikli, A. (2012), Kamu Hizmetlerinin Yönetimi Sürecinde Yolsuzluğun Derinleştirdiği Ekonomik Büyüme ve Yoksulluk Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme, *Öneri Dergisi*, 169-188.

ORCID

Çetin İzgi <https://orcid.org/0000-0003-3175-3286>

Burak Uğur <https://orcid.org/0000-0001-9056-8035>

26. Gerni, M. vd. (2012), Yolsuzluğun Belirleyicileri ve Büyüme ile İlişkileri, International Conference on Eurasian Economies, Session 1B, s.131-139.
27. Ghalwash, T. (2014). Corruption and Economic Growth: Evidence from Egypt, *Modern Economy*, 5, 1001-1009.
28. Göktan, A. (2009), Yolsuzluğun Büyüme Üzerindeki Etkileri ve Yolsuzluğu Önleme Stratejileri, Çimento İşveren, Temmuz, s.20-27.
29. Gyimah-brempong, K., 2002. Corruption, Economic Growth and Income Inequality in Africa. *Economics of Governance*, 3, 183–209.
30. Hadri, K. and Kurozumi, E. (2012). A Simple Panel Stationarity Test in The Presence of Serial Correlation and a Common Factor. *Economics Letters*, 115(1), 31-34.
31. Hamilton, A. J., and Hammer, C. (2018). Can we measure the power of the grabbing hand?: a comparative analysis of different indicators of corruption. *A Comparative Analysis of Different Indicators of Corruption* (January 9, 2018). World Bank Policy Research Working Paper, (8299).
32. Huang, C. J. (2012). Corruption, Economic Growth, and Income Inequality: Evidence from Ten Countries in Asia, *World Academy of Science, Engineering and TechnolnICRG*, Vol: 66, p.354-358.
33. Huang, C. J. (2016). Is Corruption Bad for Economic Growth? Evidence from Asia-Pacific Countries, *The North American Journal of Economics and Finance*, 35, 247-256.
34. Ighodaro, C. A. and Igbiniedion, S. O. (2020). Corruption and Economic Growth in West Africa, *JEJAK: Journal of Economics and Policy*, 13(2), 265-279.
35. International Transparency Organization, <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl>, (Erişim: 03.05.2024).
36. Islam, A. (2004). Economic Growth and Corruption Evidence From Panel Data. *Bangladesh Journal of Political Economy*, 21(2), 185-198.
37. Jalles, J. T. (2011), The Impact of Democracy and Corruption on The Debt -Growth Relationship in Developing Countries, *Journal of Economic Development*, Vol: 36, No: 4, p.41-72.
38. Kar, M., Ağır, H. ve Türkmen, S. (2019). Seçilmiş Gelişmekte Olan Ülkelerde Elektrik Tüketiminin Ekonomik Büyüme Etkisinin Panel Ekonometrik Analizi. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 38-48.
39. Karagöz, A. (2021). Yolsuzluk ve İktisadi Büyüme Üzerine Bir Ekonometrik Analiz, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu.
40. Karagöz, K. ve Karagöz, M. (2010). Yolsuzluk, Ekonomik Büyüme ve Kamu Harcamaları: Türkiye İçin Ampirik Bir Analiz, *Sayıştay Dergisi*, (76), 5-22.
41. Kaplan, E. A. ve Akçoraoğlu, A. (2017). Political Instability, Corruption, and Economic Growth: Evidence From A Panel of OECD Countries, *Business and Economics Research Journal*, 8(3), 363-377.
42. Kırca, M. ve Canbay, Ş. (2020). Kırılgan Beşli Ülkeler İçin Phillips Eğrisi Analizi, İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi, 5(12), 130-140.
43. Konat, G., ve Arslan, A. (2020). Yolsuzluğun Ekonomik Büyüme Olan Etkileri: Ekonometrik Bir Analiz. *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(28), 1452-1479.
44. Klitgaard, R. (1988). *Controlling corruption*. Univ of California Press.
45. Kutluay Tutar, F., Fırat, E. ve Balkaya, D. (2022). Türkiye’de Yolsuzluk ve Ekonomik Büyüme Üzerine Bir İnceleme: 1995-2020 Zaman Serisi Analizi, *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, (e-ISSN:2587- 2168), Vol:8, Issue:39; pp:263-272
46. Künü, S. (2018). Türkiye’de Yolsuzluk ve Gelir Dağılımı Arasındaki İlişki. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (15), 283-298.
47. Lannes, A. (2017). Does Corruptin Affect Productivity in Terms of Growth in Brazil, https://creativematter.skidmore.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1047&context=econ_studt_schol, (Erişim: 03.05.2024)
48. Leite, C. and Weidman, J. (1999), Does mother nature corrupt? Natural resources, corruption and economic growth, *IMF Working Paper WP/99/85*, International Monetary Fund, Washington, DC.
49. Mauro, P. (1995). Corruption and Growth, *Quarterly Journal of Economic*, Vol. 110, No 3.
50. Mccoskey, S. ve Kao, C. (1998). A Residual-Based Test of the Null Of Cointegration in Panel Data. *Econometric Reviews*, 17(1), 57-84.
51. Mo, P. H. (2001). Corruption and Economic Growth, *Journal Of Comparative Economics*, 29(1), 66-79.
52. Mukherjee, N. ve Sah, R. (2021). Corruption and Economic Growth: A Correlation Study for India, *International Journal of Policy Sciences and Law*, 1 (4), 2250-2265.
53. Nguyen, D. V. and Duong, M. T. H. (2021). Shadow Economy, Corruption and Economic Growth: An Analysis of BRICS Countries, *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(4), 665-672.
54. Odabaşı, Y. ve Yarıkan, K. İ. (2019). Yolsuzluğun Aktarım Kanalları Yoluyla Ekonomik Büyüme Etkisinin KEİ Ülkeleri Açısından Değerlendirilmesi, *EKEV Akademi Dergisi*, (80), 537-550.
55. Özbaran, M. H. (2003), Yolsuzluk ve Bu Alanda Mücadele Eden Uluslararası Örgütler ve Birimler, *Sayıştay Dergisi*, 17-34.
56. Özcan, B. ve Arı, A. (2014). Araştırma-Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Maliye Dergisi*, 166(1), 39-55.
57. Pesaran, M. H. (2004). *General Diagnostic Tests For Cross Section Dependence İn Panels*. Cambridge: University Of Cambridge, Working Paper.
58. Pesaran, M. H. (2006). Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels With A Multifactor Error Structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012.
59. Pesaran, M. H. and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, (142), 50-93.
60. Podobnik, B. vd. (2008), Influence of Corruption on Economic Growth Rate and Foreign Investment, *The European Physical Journal B*, Vol: 63, p.547-550.

61. Polat, M. (2018). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Borsa ve Reel Sektörde Firmalara Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 8, Sayı:16, ss. 509-526.
62. Powell, B., Manish, G.P. & Nair, M. (2010), Corruption, Crime and Economic Growth, Handbook on the Economics of Crime.
63. Saygın, İ. (2022). Yolsuzluk ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 29 Gelişmekte Olan Ülke Üzerine Nedensellik Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
64. Shaw, P. (2007), Educational Corruption and Growth, Job Market Paper.
65. Swaleheen, M. & Stansel, D. (2007), Economic Freedom, Corruption and Growth, Cato Journal, Vol: 27, No.3, p.343-358.
66. Şimşek, B. (2001). İşletmelerde Çıkar Çatışmasından Kaynaklanan Etik Sorunlar. İş Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 3(1),1, 98
67. Süleymanlı, Ş. ve Sungur, O. (2023). Corruption, Income Inequality and Economic Growth: The Fragile Five countries (1995-2019), Third Sector Social Economic Review, 58(2), 1255-1275.
68. Tanzi, V. (1998). Corruption Around the World Causes, Consequences, Scope, and Cures, IMF Staff Papers, 45(4), 559-594.
69. Türk Dil Kurumu, <http://www.tdk.gov.tr>, (Erişim: 03.05.2024).
70. Türkdönmez, D. (2019). Yolsuzluk-Ekonomik Büyüme İlişkisi, Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır.
71. TCMB (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası), (2022). Enflasyon Raporu Bilgilendirme Toplantısı II, Ankara, 8s.
72. TIM (Türkiye İhracatçılar Meclisi), (2019). İhracat 2019 Raporu, İstanbul, 70s.
73. TÜSİAD, (1995), Optimal Devlet-Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanması ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Yayını, Şubat, 63.
74. Uluslararası Şeffaflık Derneği, <https://www.seffalik.org>, (Erişim: 03.05.2024).
75. Uğur, M. ve Dasgupta N. (2011), Evidence on the Economic Growth Impacts of Corruption in Low-income Countries and Beyond: a Systematic Review, EPPI-Centre Social Science Research Unit, Institute of Education, University of London.
76. Uğur, B. ve Dallı, T. (2021). Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Etkisi: G-20 Ülkeleri Örneği, Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2 (2) , 1-18.
77. World Bank, <https://www.worldbank.org/tr/country/turkey> (Erişim: 03.05.2024)
78. World Bank (2022). World development indicators, <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators> (Erişim: 03.05.2024).
79. Westerlund, J. and Edgerton, D. L. (2007). A Panel Bootstrap Cointegration Test. Economics Letters, 97, 185-190.
80. Yüksel, H. (2010), Yolsuzluk ve Ekonomik Büyüme, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 43, s.41-47.

Çifte Vergilendirme Sorunsalı ve Türk Vergi Sisteminde Çifte Vergilendirmeyi Önlemeye Yönelik Düzenlemelerin Değerlendirmesi

Funda BUZ¹

¹ Sorumlu Yazar,
Dr., Munzur Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik
Bölümü
funda.buz@gmail.com

Öz

Vergiler, ülkeler için en önemli gelir kaynaklarından biridir. Ülkeler egemenlik güçlerine dayanarak vergilendirme yetkilerini kullanmakta ve ülke sınırları içerisinde gelir elde eden kişilerden vergi almaktadır. Ancak küreselleşme ile birlikte serbest piyasa ekonomisi ve ticari anlamdaki gelişmeler ülkelerin vergilendirme yetkilerinde çatışmalar ortaya çıkarmıştır. Aynı kişi veya aynı gelirin ülkeler tarafından vergilendirilmek istenmesi söz konusu olmuş ve bu da çifte vergilendirme sorununu beraberinde getirmiştir. Çifte vergilendirme sorunu vergi adaletini olumsuz etkilemesi ve ülkelerin vergi tabanlarında daralmaya neden olması yönüyle önemli bir sorun niteliğindedir. Çifte vergilendirme sorunu ulusal ve uluslararası boyutta olabilmektedir. Çifte vergilendirme ülkeler açısından istenmeyen bir durum olmakta ve önlenmeye çalışılmaktadır. Ulusal boyutta ortaya çıkan çifte vergilendirme ulusal vergi yasalarıyla, uluslararası boyutta ortaya çıkan çifte vergilendirme ise ülkeler arasında yapılan vergi anlaşmalarıyla önlenmektedir. Söz konusu vergi anlaşmaları OECD model anlaşması veya BM model anlaşması temel alınarak yapılmaktadır. Çalışmamızda çifte vergilendirme sorunsalından bahsedilerek, çifte vergilendirmenin uluslararası boyutu ele alınmış ve Türkiye'nin taraf olduğu vergi anlaşmalarında uyguladığı çifte vergilendirmeyi önleme yöntemlerine değinilmiştir. Uluslararası çifte vergilendirmenin ortaya çıkması durumunda mahsup veya istisna yöntemlerinden hangisinin uygulanacağı çalışmada belirtilmiş ve bu yöntemlerden istisna yönteminin ülkelerin vergi tabanlarında daralma oluşma riski nedeniyle mahsup yönteminin uygulanmasının daha doğru olacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çifte vergilendirme, Uluslararası Vergi Anlaşmaları, OECD

Jel Kodları: H20, K33, K34

Problems of Double Taxation and Evaluation of Regulations to Prevent Double Taxation in the Turkish Tax System

Abstract

Taxes are one of the most important sources of income for countries. Countries use their taxation powers based on their sovereign power and collect taxes from people who earn income within the borders of the country. However, globalization, free market economy and commercial developments have resulted in conflicts in the tax-raising power of countries. It has been the case that countries want to tax the same person or the same income, and this has brought about the problem of double taxation. The problem of double taxation is an important problem in that it negatively affects tax justice and causes a contraction in the tax base of countries. The double taxation problem can occur both nationally and internationally. Double taxation is an undesirable situation for countries, and it is tried to be prevented. Double taxation that occurs at national level can be prevented by national tax laws, and double taxation that occurs internationally can be prevented by tax agreements between countries. These tax agreements are made on the basis of the OECD model agreement or the UN model agreement. In our study, the double taxation problem is mentioned, the international dimension of double taxation is discussed, and the double taxation prevention methods implemented by Turkey in the tax agreements to which it is a party are mentioned. In the case of international double taxation, it was stated in the study which of the foreign tax credit or

exception methods would be applied, and it was concluded that it would be more accurate to apply the foreign tax credit method due to the risk of a narrowing in the tax bases of the countries.

Keywords: Double taxation, International Tax Agreements, OECD

Jel Codes: H20, K33, K34

Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Atıf/Cite as: Buz, F. (2024). Çifte Vergilendirme Sorunsalı ve Türk Vergi Sisteminde Çifte Vergilendirmeyi Önlemeye Yönelik Düzenlemelerin Değerlendirmesi. Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 15-24.

GİRİŞ

Gelişmekte olan teknoloji ve küreselleşmeyle birlikte ülkeler arasındaki ticari sınırlar yok olmaya başlamış ve uluslararası ticaretin yaygınlaşması söz konusu olmuştur. Ticari alanda meydana gelen bu serbestleşme ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin birbirleriyle olan ilişkileri gün geçtikçe fazlalaşmaya başlamış, ülkeler arasındaki ticari faaliyetler artmıştır. Ticari faaliyetlerin artması ise farklı ülkelerde gelir elde eden kişilerin hangi ülke tarafından vergilendirileceğinin bilinmemesi gibi birtakım sorunlar meydana getirmiştir. Kazanç elde edilen ülke, kendi ülkesinde kazanç elde etmesi sonucu kişiyi ülkesinde vergilendirmek isterken, kişinin ikamet ettiği ülke ikamet edilen ülke olması nedeniyle kazanılan geliri vergilendirmek istemektedir. Bu gibi durumlarda kişinin çifte vergilendirilmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

Çifte vergilendirme hem kişiler hem de ülkeler açısından tercih edilmeyen bir durumdur. Vergilendirme yetkisinin sınırları tarihte daha kolay belirlenmekte ve bir ülkede faaliyette bulunan mükelleflerin vergilendirmesi bu oldukları ülke tarafından gerçekleştirilmekteydi. Günümüz dünyasında ise vergilendirme yetkisinin sınırlarının belirlenmesindeki zorluk ve bir vergilendirme işleminin hangi ülke tarafından gerçekleştirileceğinin kararlaştırılması ülkeler arasında zaman zaman vergilendirme yetkisi konusunda çatışmalar meydana gelmesine neden olmaktadır. Ülkelerin vergilendirme yetkilerini kullanmak istemeleri ve bu yetkilerin çatışması sonucu ortaya çıkan çifte vergilendirmenin önlenmesi için uluslararası vergi anlaşmaları yapılmaktadır. Söz konusu anlaşmalarla ülkeler vergilendirme yetkilerini dolaylı olarak devretmekte ve ortaya çıkacak olan çifte vergilendirmenin önüne geçmeye çalışmaktadırlar.

Çifte vergilendirme; vergi adaleti, vergi eşitliği ve vergi sistemine duyulan güven bakımından oldukça önemlidir. Çalışmanın amacı vergilemede adaleti olumsuz etkileyecek ve mükellefin vergi sistemine duyduğu güveni zedeleyebilecek bir durum oluşmasına neden olan çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik çözüm yollarının incelenmesidir.

Çifte vergilendirmenin mükelleflerin yanı sıra ülkelerin vergi tabanlarında daralmaya neden olması ve bu vergi tabanlarındaki daralmanın önüne geçilmesi için hangi yöntemin kullanılmasının daha uygun olduğunun belirlenmesi de çalışmanın amaçlarından biridir. Bu bağlamda söz konusu amaçlar doğrultusunda vergilendirme yetkisinin hangi koşullarda çatıştığı ele alınarak çifte vergilendirme nedenleri ve önleme yöntemleri açıklandıktan sonra çalışmanın temel konusunu oluşturan Türkiye'nin taraf olduğu vergi anlaşmalarında uygulanan çifte vergilendirmeyi önleme yöntemleri açıklanacaktır. Halihazırda Türkiye'nin taraf olduğu tüm anlaşmalarda kullanılan çifte vergilendirmeyi önleme yöntemleri değerlendirilerek hangi yöntemin seçilip uygulandığı konusu irdelenecektir.

ÇİFTE VERGİLENDİRME

Çifte vergilendirme dar anlamıyla, bir vergi konusu üzerinden birden fazla vergi alınması demektir. Geniş anlamda çifte vergilendirme ise aynı matrah üzerinden aynı dönem içinde ve aynı nitelikli mükerrer vergi alınmasıdır (Berkay, Armağan, 2011:88). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere vergiye tabi bir gelirin birden fazla ülkede vergi konusuna girmesi üzerine aynı gelir veya servetin hem elde edilen ülkede hem de mukim olunan ülkede vergilendirilmesi sonucunda çifte vergilendirme ortaya çıkmaktadır.

Çifte vergilendirme konusu, Vergi Usul Kanunu'nun 117. maddesinde tanımlanmaktadır. Söz konusu maddede göre çifte vergilendirme; aynı vergi kanununun uygulanmasında belli bir vergilendirme dönemi için aynı matrah üzerinden bir defadan fazla vergi istenmesi veya alınmasıdır. Çifte vergilendirmeden bahsedilebilmesi için; vergi türünün, vergi mükellefinin, vergi konusunun, vergilendirme döneminin aynı olması gerekmektedir. Söz konusu dört unsurun gerçekleşmesi durumunda ulusal çifte vergilendirme gerçekleşirken bu unsurlara vergilendirme yetkisine sahip birden fazla ülke unsurunun da eklenmesi ile uluslararası çifte vergilendirme çıkmaktadır.

Ulusal çifte vergilendirme; aynı ülke sınırları içerisinde farklı vergilendirme yetkilerinin çatışması sonucu aynı mükellefin veya aynı vergi konusunun birden fazla kez vergilendirilmesi ile ortaya çıkmaktadır. Ulusal boyutta ortaya çıkan çifte vergileme vergi toplama yetkisinin ve harcama sorumlulukların farklı birimlere dağılımına izin veren mali federalizmden veya siyasi yetkinin alt birimlere devrinden ileri gelmektedir (Bayar, 2006:2). Ulusal çifte vergilendirmeye Türk vergi sistemimizde kurum kazançları üzerinden kurumlar vergisi aldıktan sonra dağıtılan kar payları üzerinden de gelir vergisi alınarak aynı gelirin birden fazla vergilendirilmesi durumu örnek verilebilir. Uluslararası çifte vergilendirme ise iki veya daha fazla ülkenin bağımsız olarak kullandıkları vergilendirme yetkilerinin çatışması sonucu aynı mükellef veya aynı vergi konusunun birden fazla vergilendirilmesidir (Yaltı Soydan, 1995:2-3). Bir vergi mükellefinin birden fazla ülkede gelir veya kurumlar vergisi ödeme zorunluluğudur (Sarmiento, 2023:245). Uluslararası çifte vergilendirme sorunu, hukuki boyutta devletlerin vergilendirme yetkilerini ekonomik ve siyasi bağımsızlıklarına dayanarak istedikleri gibi kullanmaları ve bu yetkilerini kullanırken farklı kriterleri benimsemeleri dolayısıyla ortaya çıkmaktadır (Berkay, Armağan, 2011:103).

Uluslararası çifte vergilendirme mükellefler arasında adil vergi yükü dağılımını bozmakta ve vergi adaletini olumsuz etkilemektedir (Başak, 2005:55). Uluslararası çifte vergilendirme mükelleflerin vergi yüklerini adaletsiz bir şekilde artırması, vergi sistemlerine olan güvenlerini zedelemesi ve ülkeler arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemesi gibi nedenlerden dolayı istenmeyen, önlenmesi gereken bir durum olmaktadır. Uluslararası çifte vergilendirme sermaye hareketliliğini olumsuz etkileyebilecek bir güce de sahip olmaktadır. Çifte vergilendirme dolayısıyla ortaya çıkacak olan fazla vergiden kaçınmak amacıyla mükellefler yatırımlarını farklı ülkelere yönlendirebileceklerdir. Ayrıca çifte vergilendirme sermaye hareketliliğiyle birlikte işgücü akışkanlığına da engel olmaktadır. Ülkelere teknoloji, sermaye ve emek hareketliliği ne kadar fazlaysa çifte vergilendirme sorunu da o kadar önem kazanmakta ve çözülemediği takdirde bu hareketlerin önündeki en önemli engeli teşkil etmektedir (Çubukçu, 2006:2).

Sözü edilen tüm bu sorunların ortadan kaldırılabilmesi için vergilemede adalet sağlanması, vergi sistemine olan güvenin artırılması, sermaye ve işgücü hareketliliğine olumsuz durum teşkil etmemesi adına çifte vergilendirme sorunu önem kazanmakta ve bu sorunun ortadan kaldırılması büyük önem arz etmektedir.

ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ORTAYA ÇIKARAN NEDENLER

Çifte vergilendirmeyi ortaya çıkaran nedenleri genel nedenler ve vergileme tekniği ile ilgili nedenler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Çifte vergilendirmeyi ortaya çıkaran genel nedenler ülkelerin vergilendirme yetkilerinin çatışması, vergi kanunlarının birbirleriyle çelişmesi gibi nedenler olmaktadır. Çifte vergilendirmeyi ortaya çıkaran genel nedenler (Aguzarova vd. 2020:1294);

- Hem ülke içinde hem de ülkeler arasında birbirleriyle çelişen vergi kanunları
- Etkileşim halindeki devletlerde farklı vergilendirme ilkelerinin uygulanması (bir ülkede ikamet ilkesi, diğlerinde kaynak veya uyruklu ilkesi)
- Aynı gelirin farklı ülkelerde aynı anda vergilendirilmesi olarak sıralanabilmektedir.

Ülkeler ulusal sınırları içerisinde egemenlik haklarına dayanarak vergi koyma ve toplama hakkına sahiptirler. Ülkeler vergi koyma yetkilerini kullanmaları sonucunda ortaya çıkan vergilendirme ilkeleri ikamet ilkesi, kaynak ilkesi ve uyruklu ilkesi olarak üç ilke etrafında şekillenmiştir. Bu ilkelerin ülkelerin vergi sistemleri içerisindeki ağırlığı ve uygulanış tarzı vergilendirme yetkisinin sınırlarının çizilmesi bakımından uluslararası çifte vergilendirmenin temel sebebinin oluşturmaktadır (Bayar, 2006:11).

İkamet ilkesi; mükellefin ikamet ettiği ülkeyi temel alarak, dünya çapındaki tüm gelirlerin söz konusu ülkede vergilendirilmesi gerektiğini benimseyen bir ilkedir. Yükümlülüğün kapsamı kişinin dünya genelinde elde ettiği gelirlerin tamamı üzerinden, ikamet ettiği ve kamu hizmetlerinden yararlandığı ülkede vergilendirilmesidir (Öz, Göker, 2013:109). Bu ilke kazancın elde edildiği kaynak ülkeye bakılmaksızın mükellefin elde ettiği gelir ikametgahının bulunduğu ülkede vergilendirilmektedir. Türkiye’de Gelir Vergisi Kanunu (GVK) 3. maddeye göre Türkiye’de yerleşmiş olanlar ve Kurumlar Vergisi Kanunu (KVK) 3. maddeye göre kanuni veya iş merkezi Türkiye’de bulunanlar hem ülke sınırları içinde hem de dışında elde ettikleri kazançların tamamı üzerinden vergilendirilmektedirler. Bu bağlamda Türkiye’de bulunan gelir vergisi ve kurumlar vergisi tam mükelleflerin ülke içinde ve ülke dışında elde ettikleri gelirler ikamet ilkesi gereğince Türkiye’de vergilendirilmektedir. Tam mükellef olan bir kişinin elde ettiği gelirin nasıl ve nerden olduğuna bakılmaksızın vergilendirilmesi Türkiye’de yapılacaktır. Gelirin yurtdışından elde edilmesi durumunda da bu koşul değişmemektedir.

Kaynak ilkesi; mükellefin ikametgahının değil elde ettiği gelirin kaynağını temel alan bir ilkedir. Kaynak ilkesine göre gelir elde eden mükellefin ikametgahına bakılmaksızın, söz

konusu gelirin elde edildiği ülkede vergilendirilmesi yapılmaktadır. Örneğin A ülkesinde ikametgahı bulunan ve B ülkesinde gelir elde eden mükellefin elde ettiği gelir kaynak ilkesine göre gelirin elde edildiği B ülkesinde vergilendirilmelidir. Ülkemizde kaynak ilkesinin de dar mükellefler açısından geçerli olduğu görülmektedir. Bu durum, GVK 6. Maddede; Türkiye’de yerleşmiş olmayan gerçek kişiler sadece Türkiye’de elde ettikleri kazanç ve iratlar üzerinden vergilendirilirler ve KVK 3. Maddede; kanuni ve iş merkezlerinin her ikisi de Türkiye’de bulunmayanlar, sadece Türkiye’de elde ettikleri kazançları üzerinden vergilendirilirler, şeklinde hüküm altına alınmaktadır. Söz konusu maddelerde ikametgahı Türkiye’de bulunmayan mükelleflerin yalnızca Türkiye’de elde ettikleri gelirler üzerinden vergilendirileceği hükmü kaynak ilkesinin bir uygulamasıdır.

Uyruklu ilkesi; bir ülkeye vatandaşlık bağı ile bağlı olan kişilerin o ülkeye vergi ödemesini temel alan bir ilkedir. Bu ilke ile kişinin elde ettiği gelirin kaynağına ve ikamet ettiği ülkenin neresi olduğuna bakılmaksızın, yalnızca uyruklu bağı olması durumunda mükellefin elde ettiği gelir uyruğunun bulunduğu ülke tarafından vergilendirilmektedir. A ülkesinde ikamet ederken B ülkesinde gelir elde eden ve C ülkesi vatandaşı olan bir kişinin elde ettiği gelirin vergisinin uyruklu ilkesi gereğince C ülkesinde alınması bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir. Türk vergi sistemi GVK 3. Maddede; resmi daire ve müesseselere veya merkezi Türkiye’de bulunan teşekkül ve teşebbüslere bağlı olup adı geçen daire, müessese, teşekkül ve teşebbüslerin işleri dolayısıyla yabancı memleketlerde oturan Türk vatandaşları tam mükellef kabul edilmiş ancak devam eden parantez içi açıklama ile bu kişilerin buldukları memleketlerde elde ettikleri gelirler nedeniyle gelir vergisi veya benzeri bir vergiye tabi olmaları durumunda söz konusu gelirleri üzerinden Türkiye’de de vergilendirilmeyecekleri hüküm altına alınmıştır. Parantez içi açıklama ile çifte vergilendirmenin önlenmesi amaçlanmaktadır.

Ülkeler genellikle vergi sistemlerinde kaynak ve ikamet ilkelerini birlikte uygulanmakta ve gelişmiş ülkeler sermaye gelirlerinin vergilendirilmesinde ikamet ilkesini, gelişmekte olan ülkeler ise kaynak ilkesini kullanmayı tercih etmektedir (Öncel vd., 2017:59). İkamet, kaynak ve uyruklu ilkelerinin çatışması durumunda çifte vergilendirme sorunu ortaya çıkabilmektedir. Kaynak ilkesini uygulayan bir ülkede gelir elde eden bir mükellefin ikamet ettiği ülkede ikamet ilkesinin benimsenmesi durumunda ülkelerin vergilendirme yetkilerinde çatışma meydana gelecektir. Söz konusu çatışma ile mükellef aynı gelirden aynı dönemde iki kere vergilendirilecek ve çifte vergilendirme ortaya çıkacaktır. Çifte vergilendirme mükellefler kadar ülkeler için de istenilmeyen bir durum olmaktadır.

Bu nedenle çifte vergilendirilmenin önlenmesi için ülkeler tarafından çeşitli yöntemler uygulanmaktadır.

ÇİFTE VERGİLENDİRMEYİ ÖNLEME YÖNTEMLERİ

Çifte vergilendirme hem ulusal hem de uluslararası anlamda ortaya çıkabilmektedir. Ulusal anlamda oluşan çifte vergilendirmeyi ülkeler kendi vergi sistemlerindeki düzenlemelerle önlemeye çalışırken uluslararası düzeyde oluşan çifte vergilendirme konusu ülkeler arasında vergilendirme yetkisinin vergi anlaşmalarıyla paylaşılması yoluyla önlenmektedir. Uluslararası çifte vergilendirmenin engellenmesi için ülkeler arasında vergilendirme yetkisini belirleyen, mükellefin kazancının hangi durumda hangi ülke tarafından vergilendirileceğinin sınırlarını çizen ikili uluslararası vergi anlaşmaları yapılmaktadır. İkili vergi anlaşmalarının temel hedefleri, uluslararası ticareti, sermaye akışını ve teknoloji transferini iyileştirmek amacıyla vergi mükelleflerinin çifte vergilendirmeye karşı korunmasıdır (United Nations, 2017: IV). Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları, bir gelir unsurunu veya vergi mükellefini hangi ülkenin vergilendireceğini resmi olarak belirlemekte ve bunu yaparken de çoğu anlaşma açıkça kaynak ülkeye birincil vergi hakkını vermektedir (Holmes, 2014:104).

Ulusal düzeyde ve uluslararası düzeyde oluşan çifte vergilendirmenin engellenmesi amacıyla çeşitli yöntemler ve uygulamalar bulunmaktadır.

Çifte vergilendirmeyi önlemede tek taraflı çözüm yöntemleri

Çifte vergilendirmenin ulusal anlamda engellenmesi ülkelerin vergi sistemlerinde düzenledikleri indirim, mahsup ve istisna yöntemleriyle gerçekleşebilmektedir. Söz konusu yöntemler başka amaçlar için de kullanılmakla birlikte çifte vergilendirmenin önlenmesinde de yardımcı olmaktadır.

İndirim (matrahtan indirim) yöntemi; genellikle ikamet ilkesi çerçevesinde vergilendirmeyi temel alan ülkelerde ortaya çıkacak olan çifte vergilendirmenin önlenmesinde kullanılabilir bir yöntem olmaktadır. Matrahtan indirim yöntemi ile mükellefin vergilendirme döneminde elde ettiği yurt içi ve yurt dışı kazançların hepsi toplanmakta ve ortaya çıkan vergi matrahından yurt dışında ödediği vergiler indirilmektedir. İndirime tabi tutulan vergi bir masraf unsuru gibi işlem görmektedir (Şenyüz vd., 2017:346).

Mahsup yöntemi; vergiden indirim yöntemi olarak da bilinmekte ve bu yöntemle yurt dışında ödenen vergilerin

yurt içinde ödenecek olan vergilerden indirilmesi ile çifte vergilendirmenin önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Mahsup yöntemi özellikle Anglo-sakson hukuk sistemine dahil olan ülkelerde yaygın olmakta temettüler ve faiz üzerinde çifte vergilendirmeyi önlemek için kullanılmaktadır (Lang, 2013:75). Mahsup yönteminin matrahtan indirim yönteminden farkı, matrahtan indirim yönteminde yurt dışında ödenen vergiler vergi matrahından indirilirken, mahsup yönteminde hesaplanan vergiden indirilmesidir.

İstisna yöntemi; mükelleflerin yurt dışı gelirlerinin ikamet ettikleri ülkede istisna kabul edilerek çifte vergilendirmenin önlemeye çalışılmasıdır. İstisna yönteminde mükellefin yurt dışında elde ettikleri gelirler ikamet ettikleri ülkede vergi dışı bırakılmaktadır. Kıta Avrupası'nda istisna yöntemi sıklıkla uygulanmakta, ikamet edilen devlet, farklı ülkede elde edilen geliri veya sahip olunan sermayeyi vergilendirilebilir matrahtan hariç tutmakta, vergilendirme hakkını kaynak devlete bırakmaktadır (Lang, 2013:74). İkamet ülkesinde yasal mevzuatlar ile istisna yöntemi düzenlenerek yurt dışı gelirler vergi dışı bırakılıp söz konusu gelirler ikamet ülkesinde vergilendirilmemektedir.

Tek taraflı çözüm yöntemleri ülkelerin vergi sistemlerinde yer alan farklı düzenlemeler ve yorum farklılıkları nedeniyle çifte vergilendirmeyi tam olarak önlemede başarılı olamamışlardır. Uygulanacak bir tek taraflı önlemin nasıl uygulanacağı konusu sorun yaratabilmektedir. Hangi ülkede elde edilecek olan gelirin istisna, indirim veya mahsup yöntemine dahil edileceği, hangi ülkelerin buna dahil edileceği, hesaplamanın nasıl yapılacağı gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Mükellefler bu çözüm yolunu kötü amaçla da kullanabilmektedir. Mükellefler yurt içi gelirlerini düşük vergi oranı uygulayan ülkelere aktararak yurt içinde ödenen vergiden kaçınabilmektedir. Bu doğrultuda tek taraflı çözüm yöntemlerinin yanı sıra çifte vergilendirmenin çözümü için uluslararası çözüm yöntemlerinin kullanılması da bir zorunluluktur.

Çifte vergilendirmeyi önlemede uluslararası yöntemler

Uluslararası ekonomik ilişkilerin gelişmesini sağlamak için uluslararası çifte vergilendirmenin ortadan kaldırılması önemli bir gerekliliktir (Radu, 2012:407). Yapılan çift taraflı vergi anlaşmaları ile ülkelerin vergilendirme yetkilerinin devredilmesi ve hangi durumlarda hangi ülkenin bu yetkiyi kullanacağını belirlenmesi sonucunda çifte vergilendirme önlenmektedir.

Çifte vergilendirme tarih boyunca ülkeler açısından önemli bir sorun olmuştur. Çifte vergilendirmeyi önlemeye yönelik ilk anlaşmanın 1869'da Prusya ve Saksonya arasında (Savitskiy, 2021:569, Hattingh, 2017:4)

imzalanmış olduğu düşünülmektedir. Ülkeler aynı zamanda diğer ülkelerin de bu koşulu sağlaması durumunda yabancı gemileri gelir vergisinden muaf tutmayı kabul ederek çifte vergilendirmenin azaltılması için karşılıklı arayışına girmişlerdir (Gregg, 1947:79). Hollanda bu kuralı ilk kez 1819'da benimsemiş, Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık ise sırasıyla 1921 ve 1923'te benzer hükümleri uygulamaya koymuştur (Gregg, 1947:79).

Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) modeli ve Birleşmiş Milletler (BM) modeli olmak üzere kullanılan iki model anlaşma temel alınarak yapılmaktadır. OECD model anlaşmasında vergileme hakkı gelir ve faaliyet sahibinin yerleşmiş olduğu ülkeye (ikamet ülkesine) ait olmakta ve gelişmiş ülkeler lehine bir durum ortaya çıkmakta iken BM model anlaşmasında faaliyetin sürdürüldüğü ülkenin (kaynak ülkenin) vergilendirme hukukuna ağırlık verilmekte bu nedenle söz konusu model anlaşma daha çok, az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler tarafından tercih edilmektedir (Fındıkoğlu, 1992:33-35). Söz konusu anlaşma modelleri birbirlerine çok benzemekle birlikte OECD model anlaşması gelişmiş ülkeler lehine BM model anlaşması az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler lehine şartlar içermektedir. Türkiye'de çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarında en çok kullanılan model anlaşma türü OECD model anlaşması olmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda OECD model anlaşması incelenecektir.

OECD model anlaşması, ilki "Gelir ve Sermaye Üzerine Taslak Çifte Vergilendirme Anlaşması" başlığıyla 1963'te OECD Konseyi'nin üye devletlere bir önerisi olarak kabul edilen (Başok, 2016:4) en son 2017 yılında güncellenen model anlaşmadır.

OECD model anlaşması; anlaşmanın kapsamın açıklandığı Bölüm I, bazı terimlerin tanımlandığı Bölüm II, ve iki Akit Devletten her birinin gelir ve serveti hangi ölçüde vergilendirebileceğini ve uluslararası hukukta çifte vergilendirmenin nasıl önleneceğini belirleyen Bölüm III, IV ve V'den oluşmaktadır. Bu bölümlerin ardından Özel Hükümler (Bölüm VI) ve Son Hükümler (yürürlüğe girme ve yürürlükten kalkma, Bölüm VII) gelmektedir.

- Türkiye'de çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ile düzenlenen gelir unsurları ise şu şekilde sıralanmaktadır (GİB, 01.10.2023).
- Gayrimenkul varlıklardan elde edilen gelirler,
- Ticari kazançlar,
- Uluslararası taşımacılık kazançları,
- Temettü gelirleri,
- Faiz gelirleri,
- Gayrimaddi hak bedelleri,
- Sermaye değer artış kazançları,
- Serbest meslek faaliyetlerinden elde edilen gelirler,

- Ücret gelirleri,
- Şirket yönetim kurulu üyelerinin gelirleri,
- Sanatçı ve sporcu gelirleri,
- Özel sektör çalışanlarının emekli maaşları,
- Kamu çalışanlarının ücret gelirleri ve emekli maaşları,
- Öğretmenler ve öğrencilerin elde ettikleri gelirler,
- Diğer gelirler

Türkiye'nin taraf olduğu anlaşmalar gelir üzerinden alınan vergiler ile ilgili olmakta bunun yanısıra bazı anlaşmalarda servet vergileri de anlaşma kapsamına girmektedir. Yapılan vergi anlaşmaları ile yukarıda bahsedilen gelir unsurlarından elde edilen gelirin taraf ülkelerden hangisinde vergilendirileceği, söz konusu gelir türü için hangi ülkenin vergilendirme yetkisini kullanacağı konusunda iki ülke arasında anlaşma sağlanmaktadır. Bu bağlamda vergi anlaşmaları vergilendirme yetkisinin ülkeler arasında paylaştırıldığı anlaşmalar olmaktadır.

Anlaşmada çifte vergilendirmenin önlenmesi adına 23 A (istisna yöntemi) ve 23 B (mahsup yöntemi) maddeleri düzenlenmektedir. Bu maddelere göre çifte vergilendirme sorununu çözmek için istisna ya da mahsup yöntemlerinden yararlanılmaktadır:

- **İstisna Yöntemi:** Kaynak devlette veya bulunulan ülkede elde edilen ve vergilendirilebilir olan gelir veya servet, mukim devlette vergiden istisna edilerek vergi dışı bırakılır. Söz konusu gelir veya servet mükellefin diğer gelir ve serveti için uygulanacak vergi oranının belirlenmesinde dikkate alınabilir.
- **Mahsup Yöntemi:** Kaynak devlette veya bulunulan ülkede elde edilmiş olan ve vergilendirilebilir durumdaki gelir veya servet, mukim devlette vergiye tabidir. Elde edilen gelir mukim devlette de dikkate alınarak hesaplanır. Ancak kaynak veya bulunulan devlette ödenmiş olan vergi, mukim devlet tarafından söz konusu gelir veya servet üzerinden alınacak olan vergiden mahsup edilir.

OECD model anlaşmasında istisna yöntemi ile mahsup yöntemi olarak adlandırılan iki yöntem arasından hangi yöntemin uygulanacağını seçimi anlaşmaya taraf devletlerin tercihine bırakılmaktadır.

İstisna yönteminin düzenlendiği 23 A maddesi gereğince anlaşmaya taraf devletlerin birinde elde edilen gelir veya servet anlaşmaya taraf olan diğer ülkede vergilendirilebilir. Bu maddenin uygulandığı anlaşmalarda mükellef, kaynak devletinde serveti dolayısıyla elde ettiği gelir nedeniyle ödediği vergiyi ikamet devletinde ödeyeceği vergiden indirmektedir (OECD, 1963:13). Söz konusu indirim ikamet ülkesinde elde edilen gelir unsurlarına atfedilebilen ve mahsuptan önce hesaplanan vergi tutarını aşmayacaktır (OECD Model Anlaşma, 23 A/2).

Mahsup yöntemi ise model anlaşmanın 23 B maddesi ile düzenlenmekte ve anlaşmaya taraf devletlerden kaynak devlette ödenen verginin ikamet devlette ödenen vergiden mahsup edilmesine imkân sağlamaktadır. Mahsup yöntemi tam mahsup ve kısmi mahsup olmak üzere ikiye ayrılmakta; tam mahsup yönteminde kaynak ülkede ödenen vergilerin tamamı ikamet ülkesindeki vergiden indirilirken, kısmi mahsup yönteminde kaynak ülkede ödenen vergilerin sadece bir kısmı vergiden indirilmektedir (Barbuta-Misu, Tudor, 2009:154-155).

23 A ve 23 B maddeleri genel ifadeler kullanılarak hazırlanmıştır ve istisna veya mahsubun nasıl hesaplanacağına ilişkin ayrıntılı kurallar içermemektedir. Uygulanacak kurallar ve hesaplamalar ülkelerin iç hukuklarına ve üzerinde anlaşılan koşullara bırakılmıştır. Buna ek olarak iç hukuk çoğunlukla mahsup yöntemini uygularken, anlaşma hukuku öncelikle istisnalara izin vermektedir ve bu da vergi mükellefi açısından daha az çaba gerektirmektedir (Rust, Ndubai, 2022:17).

ÇİFTE VERGİLENDİRMENİN ÖNLENMESİNDE TÜRKİYE UYGULAMALARI

Çifte vergilendirmenin önlenmesinde Türkiye'de GVK ve KVK ile yasal düzenlemeler yapılmış ve yurt dışında ödenen vergilerin ödenecek vergiden mahsup edilmesine imkân tanınmıştır. Mahsup yöntemi ikametgâh esasına dayalı olarak uygulanmaktadır. İkametgâhı Türkiye olan kişilerin ülkede ödeyecekleri vergiden yurt dışında ödedikleri vergilerin mahsup edilmesi kabul edilmiştir. Uyruklu esasına dayalı vergilemede ise Türkiye'de istisna yöntemi uygulanmaktadır. GVK 123. maddesine göre tam mükelleflerin yurt dışında elde ettikleri kazanç ve iratlar nedeniyle ödedikleri vergiler, Türkiye'de tarh edilen gelir vergisinin yurt dışında elde edilen kazanç ve iratlara isabet eden kısmından indirilmektedir. Kanun gereği indirimin yapılabilmesi için yurt dışında ödenen verginin gelir üzerinden alınan şahsi bir vergi olması ve yetkili makamlardan onaylı belgelerle kanıtlanması gerekmektedir.

Türk vergi sisteminde kurumlar vergisinde ise yabancı ülkelerde ödenen vergilerin mahsubu benimsenmiştir. KVK 33. Maddesine göre yurt dışında elde edilerek Türkiye'de genel sonuç hesaplarına intikal ettirilen kazançlar üzerinden ödenen vergiler Türkiye'de bu kazançlar üzerinden tarh olunan kurumlar vergisinden mahsup edilir. Ancak aynı maddede mahsup edilecek miktarın hiçbir suretle Kanunun 32. maddesinde belirtilen kurumlar vergisi oranının uygulanmasıyla bulunacak tutardan fazla olamayacağı belirtilmiştir.

Türk vergi sisteminde çifte vergilendirmenin önlenmesi amacıyla bazı vergilerde gerçekleştirilen uygulamalar şu şekildedir (Şenyüz, 2005:24-25):

- Gelir vergisinde; tam mükellefler için ikamet ilkesi, dar mükellefler için kaynak ilkesi
- Kurumlar vergisinde; tam mükellefler için uyrukluk ilkesi, dar mükellefler için kaynak ilkesi
- Katma değer vergisinde; ülke içindeki işlemlerin vergiye tabi olması dolayısıyla kaynak ilkesi
- Emlak vergisinde; ülke sınırları içerisindeki bina ve arazileri verginin konusuna aldığı için kaynak ilkesi
- Veraset ve intikal vergisinde; Türkiye’de bulunan malların ivazsız intikali dolayısıyla kaynak ilkesi, Türkiye dışındaki bir malın Türkiye’de ikamet eden bir kişiye ivazsız intikali dolayısıyla ikametgaha bağlı uyrukluk ilkesi, Türkiye dışındaki bir malın Türk vatanına ivazsız intikalinin vergilendirilmesi dolayısıyla vatandaşlığa bağlı uyrukluk ilkesi
- Motorlu taşıtlar vergisinde; aracın kayıtlı olduğu ülke siciline bağlı olarak kaynak ilkesi
- Özel tüketim vergisinde; Türkiye içindeki işlemleri vergiye tabi tutması dolayısıyla kaynak ilkesi
- Damga vergisinde; ülkede düzenlenen veya yurt dışında düzenlenip Türkiye’de ibraz edilen kağıtları vergilendirmesi dolayısıyla kaynak ilkesi

Türkiye uluslararası çözüm yöntemi olarak da çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları yapmaktadır. Türkiye’de 04.01.2022 tarihi itibarıyla yürürlükte bulunan, 89 ülkeyle yapılan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması bulunmaktadır (GİB, 15.10.2023). Türkiye’nin ilk imzaladığı çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması 1970 yılında Avusturya ile yaptığı anlaşmadır. Söz konusu anlaşma

1973 yılında yürürlüğe girip 35 yıl yürürlükte kaldıktan sonra 2008 yılında revize edilmiştir. Son yapılan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması ise 2017 yılında Çad Cumhuriyeti ile imzalanmış ve 2021 yılında yürürlüğe girmiştir. Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ülkemizde 53 yıllık bir geçmişe dayanmakta ve sayıları gün geçtikçe artmaya devam etmektedir.

Türkiye uluslararası anlaşmalarda çifte vergilemeyi önleme konusunda istisna ve mahsup yöntemlerinden her ikisini de kullanmaktadır. Uluslararası ikili vergi anlaşmalarında, anlaşmaya taraf devletler, çifte vergilendirmeyi önleme konusunda istisna yöntemi belirlenmişse kaynak ülkesinde vergilendirilen gelir ikamet ülkesinde vergiden istisna tutulmaktadır. Bu bağlamda istisna konusu olan gelir ikamet ülkesinde vergilendirilmediği yalnızca kaynak ülkesinde vergilendirildiği için yapılan vergi anlaşması ile çifte vergilendirme sorununun önüne geçilmiş olmaktadır. Vergi anlaşmasında, anlaşmaya taraf ülkelerin istisna yöntemi yerine mahsup yöntemi üzerinde anlaşmaları durumunda ise kaynak devlette elde edilen gelirin vergisi kaynak devlette ödenmektedir. Söz konusu gelir ikamet ülkesinde de hesaplanmakta, ikamet ülkesinde ödenecek toplam vergi bulunmakta ancak bu ödenecek vergiden kaynak ülkede ödenmiş olan vergi mahsup edilmektedir. Mahsup yöntemi ile istisna yöntemi ülkeler tarafından aynı amaç doğrultusunda kullanılmakta ve çifte vergilendirmenin önlenmesi hedeflenmektedir.

Türkiye’nin taraf olduğu çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarında uygulanan mahsup ve istisna yöntemlerinden hangisinin tercih edildiği ülkeler bazında Tablo 1’de gösterilmiştir.

TABLO 1 Türkiye’nin Taraf Olduğu Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşmalarında Uygulanan Yöntemler*

	Taraf Ülke	Yöntem		Taraf Ülke	Yöntem
1	ABD	Mahsup	46	Kazakistan	Mahsup
2	Almanya	Mahsup	47	Kırgızistan	İstisna/Mahsup
3	Arnavutluk	İstisna/Mahsup	48	Kosova	Mahsup
4	Avustralya	Mahsup	49	Kuveyt	Mahsup
5	Avusturya	Mahsup/İstisna	50	K.K.T.C.	İstisna/Mahsup
6	Azerbaycan	İstisna/Mahsup	51	Letonya	İstisna/Mahsup
7	BAE	Mahsup	52	Litvanya	İstisna/Mahsup
8	Bahreyn	Mahsup	53	Lübnan	Mahsup
9	Bangladeş	İstisna/Mahsup	54	Lüksemburg	Mahsup/İstisna
10	Belçika	İstisna	55	Macaristan	Mahsup/İstisna
11	Beyaz Rusya	İstisna/Mahsup	56	Makedonya	İstisna/Mahsup
12	Bosna Hersek	Mahsup	57	Malezya	Mahsup
13	Brezilya	Mahsup	58	Malta	Mahsup
14	Bulgaristan	Mahsup	59	Meksika	Mahsup
15	Cezayir	Mahsup	60	Mısır	Mahsup
16	Çad	Mahsup	61	Moğolistan	Mahsup
17	Çek Cumhuriyeti	Mahsup	62	Moldova	İstisna/Mahsup
18	Çin Halk Cumhuriyeti	Mahsup	63	Norveç	Mahsup
19	Danimarka	Mahsup	64	Özbekistan	Mahsup
20	Endonezya	İstisna/Mahsup	65	Pakistan	Mahsup

	Taraf Ülke	Yöntem		Taraf Ülke	Yöntem
21	Estonya	İstisna/Mahsup	66	Polonya	Mahsup/İstisna
22	Etiyopya	Mahsup	67	Portekiz	Mahsup
23	Fas	İstisna/Mahsup	68	Romanya	Mahsup
24	Filipinler	Mahsup	69	Ruanda	Mahsup
25	Finlandiya	Mahsup	70	Rusya	Mahsup
26	Fransa	Mahsup	71	Suudi Arabistan	Mahsup
27	Gambiya	Mahsup	72	Sırbistan	Mahsup
28	Güney Afrika	Mahsup	73	Singapur	Mahsup
29	Güney Kore	Mahsup	74	Slovakya	İstisna/Mahsup
30	Gürcistan	Mahsup	75	Slovenya	Mahsup
31	Hindistan	İstisna/Mahsup	76	Suriye	Mahsup
32	Hırvatistan	İstisna/Mahsup	77	Sudan	İstisna/Mahsup
33	Hollanda	İstisna	78	Tacikistan	Mahsup
34	İngiltere	Mahsup	79	Tayland	İstisna/Mahsup
35	İran	Mahsup	80	Tunus	Mahsup
36	İrlanda	Mahsup	81	Türkmenistan	İstisna
37	İspanya	Mahsup	82	Ukrayna	Mahsup
38	İsrail	Mahsup	83	Umman	Mahsup
39	İsveç	İstisna/Mahsup	84	Ürdün	Mahsup
40	İsviçre	Mahsup/İstisna	85	Venezuela	Mahsup
41	İtalya	Mahsup	86	Vietnam	Mahsup
42	Japonya	Mahsup	87	Yemen	Mahsup
43	Kanada	Mahsup	88	Yeni Zelanda	Mahsup
44	Karadağ	Mahsup	89	Yunanistan	Mahsup
45	Katar	Mahsup			

*Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları Madde 23 kapsamında değerlendirilmiştir.

Kaynak: Gelir İdaresi Başkanlığı, Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları metinlerinden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Tablo 1’de ilk yazan yöntem Türkiye’de uygulanan yöntemi gösterirken ikinci yazan yöntem anlaşmaya taraf ülkede uygulanan yöntemi göstermektedir. Örneğin; Arnavutluk ile yapılan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmasında bir Türkiye mukiminin Arnavutluk’ta vergilendirilebilir bir gelir elde etmesi durumunda Türkiye istisna yöntemini kullanırken, bir Arnavutluk mukiminin Türkiye’de vergilendirilebilir gelir elde etmesi durumunda Arnavutluk mahsup yöntemini uygulamaktadır. Yalnızca mahsup olarak gösterilen çifte vergilendirmeyi önleme yönteminde ise anlaşmaya taraf ülkelerin her ikisi de mahsup yöntemini kullanmaktadır.

Tablo 1’de yapılan ülke sıralaması, alfabetik sıraya göre yapılmıştır. Ülkelerde dikkat çeken konu genellikle mahsup yönteminin benimsenmesidir. Türkiye’nin seksen dokuz ülke ile yaptığı çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarından Avusturya, Belçika, Hollanda, İsviçre, Lüksemburg, Macaristan, Polonya ve Türkmenistan olmak üzere sekiz ülkenin istisna yöntemini kullandığı görülmektedir. Türkiye ise yaptığı anlaşmaların yirmi iki tanesinde istisna yöntemini kullanırken geri kalan atmış yedi tanesinde mahsup yöntemini kullanmaktadır.

Çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarında kullanılan yöntemler kıyaslandığında ülkelerde mahsup yönteminin kullanılmasının daha avantajlı olduğu görülmektedir. İstisna yöntemi uygulamasında ikamet ülkesi, kaynak ülkedeki vergilendirilebilecek olan unsurların hepsini vergi dışı bıraktığı için vergi tabanının daralmasına neden olmakta, mahsup yönteminde ise ikamet ülkesi,

vergilendirilebilecek tüm unsurlar yerine yalnızca kaynak ülkede ödenen vergilerin mahsup edilmesini düzenlediği için vergi tabanında herhangi bir değişime neden olmamaktadır (Öz, Çavdar, 2012:65). Bu açıdan mahsup yöntemi çifte vergilendirmenin önlenmesi açısından daha avantajlı olmakta ve Türkiye’nin taraf olduğu vergi anlaşmalarında ağırlıklı olarak çifte vergilendirmenin önlenmesi için mahsup yöntemi kullanılmaktadır.

SONUÇ

Vergilendirme ülkeler için önemli konuların başında gelmekte ve devletler, ülkelerinde elde edilen gelirden vergilendirme yetkisine dayanarak vergi almaktadır. Vergilendirme yetkisi ise devletin egemenlik gücüne dayanarak vergi alabilmesi için elinde bulunan hukuki ve fiili gücüdür. Devletlerin kendi ülkeleri üzerinde sahip oldukları vergilendirme yetkisinde çatışma meydana gelmesi durumunda ülkeleri ve mükellefleri olumsuz etkileyen çifte vergilendirme sorununu ortaya çıkarmaktadır.

Çifte vergilendirme ulusal ve uluslararası boyutta meydana gelebilmektedir. Ulusal çifte vergilendirme yasal düzenlemelerle, uluslararası çifte vergilendirme ise ülkeler arasında yapılan vergi anlaşmalarıyla ortadan kaldırılmaktadır. Çifte vergilendirme vergi adaletini, sermaye ve emek hareketliliğini olumsuz etkilemesi, vergilemeye olan güveni sarsması nedeniyle önüne geçilmesi gereken bir konu olmaktadır. Ulusal düzeyde ortaya çıkan çifte vergilendirmenin önüne geçilebilir için ülkelerin tek taraflı çözüm yöntemleri kullanmaları tek başına yetersiz

kalmakta, bu çözüm yolları mükellefler tarafından vergiden kaçınma yolu olarak kullanılabilir. Bu nedenle tek taraflı çözüm yolları uluslararası çözüm yöntemleriyle desteklenmektedir. Uluslararası çifte vergilendirme sorununun çözümü ise ülkeler arasında imzalanan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları ile sağlanmaya çalışılmaktadır. Ülkeler arasında imzalanan uluslararası vergi anlaşmaları OECD ve BM model anlaşmaları temel alınarak yapılmaktadır. Model anlaşmalardan OECD model anlaşması gelişmiş ülkeler lehine düzenlemeler içerirken, BM model anlaşması az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin lehine düzenlemeler içermektedir. Model anlaşmalardan en çok kullanılan anlaşma modeli ise OECD model anlaşmasıdır.

Türkiye’de çifte vergilendirmeyi önleme hem tek taraflı çözüm yollarıyla hem de uluslararası vergi anlaşmalarıyla gerçekleşmektedir. Tek taraflı çözüm yolları ile kaynak, ikamet ve uygunluk ilkesi doğrultusunda vergi yasalarına çifte vergilendirmeyi önlemek adına hükümler

getirilmiştir. Uluslararası çözüm yöntemi ise ülkemizde uluslararası vergi anlaşmaları ile sağlanmaktadır. Günümüzde Türkiye’nin taraf olduğu seksen dokuz tane çifte vergilendirmeyi önleme anlaşması bulunmaktadır. Söz konusu anlaşmalardaki çifte vergilendirmeyi önleme yöntemleri incelendiğinde temel olarak mahsup yönteminin seçildiği görülmektedir. Türkiye’nin taraf olduğu anlaşmaların çoğunda mahsup yöntemi, bazı anlaşmalarda istisna yöntemi uygulanırken, bazı anlaşmalarda hem mahsup hem istisna yönteminin aynı anda uygulandığı da dikkat çekmektedir. Tek taraflı çözüm yöntemleri ile birlikte uluslararası çözüm yöntemi olarak kullanılan çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmaları uluslararası ilişkiler ve uluslararası yatırım hareketleri için büyük önem arz etmekte ve sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

ORCID

Funda Buz <https://orcid.org/0000-0002-3156-1949>

KAYNAKÇA

1. Aguzarova L. A., Aguzarova F. S, Aguzarova M. T. (2020). Double Taxation: Concept, Causes and Procedure for Elimination. *Social and Behavioural Sciences*, 1291-1295.
2. Barbuta-Misu N. ve Tudor F. (2009). The International Double Taxation – causes and avoidance. *Economica*, 5(1), 147-160.
3. Başak L. (2005). Çifte veya Mükerrer Vergileme Problemini Ortadan Kaldıran Ulusal ve Uluslararası Araç ve Tedbirler. *Vergi Sorunları*, 202, 54-70.
4. Başok C. (2016). Uluslararası Vergi Anlaşmalarının Yorumlanması. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Mali Hukuk) Anabilim Dalı.
5. Bayar İ. N. (2006). Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları ve Mahsup Sistemi Türkiye İngiltere Andlaşması. Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.
6. Berkay F. ve Armağan R. (2011). Vergilemenin Uluslararası Boyutlarından Çifte Vergilendirme Sorunsalının Türk Vergi Sistemine Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 3(5), 88-106.
7. Çubukçu M. (2006). Uluslararası Çifte Vergilendirme Sorunu. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mali Hukuk Anabilim Dalı.
8. Fındıkoğlu Ç. (1992). Uluslararası Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları ve Türk Sistemi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mali Hukuk Anabilim Dalı.
9. GİB, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/CifteVergilendirme/cifte_vergilendirme.htm, (Erişim: 01.10.2023).
10. GİB, Yürürlükte Bulunan Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmaları, https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/uluslararasımevzuat/Türkiyenin_Sonuclandırıldığı_Vergi_Anlaşmaları_Listesi.pdf, (Erişim: 15.10.2023).
11. Gregg C. J. (1974). Double Taxation. *Transactions of the Grotius Society*, 33, 77-98.
12. Hattingh J. (2017). On the Origins of Model Tax Conventions: 19th Century German Tax Treaties and Laws Concerned with the Avoidance of Double Taxation. SSRN.
13. Holmes K. (2014). International Tax Policy and Double Tax Treaties. IBFD Print Books.
14. Lang M. (2013). Introduction to the Law of Double Taxation Conventions. Joint Publication of IBFD and Linde, 2. Baskı.
15. OECD. (1963). Draft Double Taxation Convention on Income and Capital, Title of The Convention.
16. Öncel M., Kumrulu A., Çağan N. (2017). Vergi Hukuku. Gözden Geçirilmiş 26. Bası, Ankara: Turhan Kitabevi.
17. Öz E. ve Çavdar F. (2012). Çifte Vergilemenin Önlenmesine Yönelik OECD ve Türkiye Uygulamaları. *Vergi Dünyası Dergisi*, 371, 51-66.
18. Öz S. ve Göker C. (2013). Kontrol Edilen Yabancı Kurum Düzenlemesinin Yurt Dışına Yapılan Ödemeler ve Vergilerin Yasallığı İlkesi Yönünden Değerlendirilmesi. *Vergi Sorunları Dergisi*, 293, 108-119.
19. Radu M. E. (2012). International Double Taxation. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 62, 403-407.
20. Rust A., Ndubai J.W. (2022). Method Article and Unilateral Measures to Avoid Double Taxation. Kofler G., Lang M., Pistone P., Rust A., Schuch J., Spies K., Staringer C. (Ed.), Exemption Method and Credit Method, IBFD Print Books.
21. Sarmiento, J.M. (2023). International Double Taxation. In: Taxation in Finance and Accounting, Springer Texts in Business and Economics, 245-251.

22. Savitskiy A. (2021). Tax in History: The First Tax Treaties: In Search of Origins. *Intertax*, 49, 569-585.
23. Şenyüz D. (2005). *Vergi Hukuku*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
24. Şenyüz D., Yüce M., Gerçek A. (2017). *Vergi Hukuku*. 8. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
25. United Nations (2017). *Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries*. New York.
26. Yaltı Soydan B. (1995). *Uluslararası Vergi Anlaşmaları*, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım.

Aktif Büyüklük ve Satışların Kârlılık ile İlişkisinde Pandemi Etkisi: BİST XKOBİ İşletmelerinden Kanıtlar*

Muhammet Sait İŞILDAK¹

¹ Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa
Üniversitesi, Zile Meslek Yüksek
Okulu
muhammetsait.isildak@gop.edu.tr

* Bu makale, 04-07 Kasım 2021
tarihlerinde düzenlenen I.
Uluslararası İktisadi ve İdari
Çalışmalar Kongresinde sözlü ve
özet bildirisi olarak sunulmuştur.

Öz

Dünya Sağlık Örgütü 11 Şubat 2020 tarihinde COVID-19'u salgını ilan ettiği günden günümüze kadar pandeminin etkilerinin hala devam ettiği görülmektedir. Çalışmanın amacı, aktif büyüklük ve satışların karlılığa pandemi etkisini incelemektir. Bunun için Kamuyu Aydınlatma Platformu dijital ortamından sağlanan BİST XKOBİ endeksinde yer alan 31 işletme üzerinde pandemi öncesi için 2013-2019, pandemi dönemi için 2020-2021 ve pandemi sonrası için 2022-2023 dönemi verilerini kullanılmıştır. Bağımlı değişkenler, aktif karlılık, öz kaynak karlılık oranlarıdır. Bağımsız değişkenler, ters dönüşümleri alınan satışlar ve aktif büyüklük oranlarıdır. Analizde çoklu regresyon yöntemlerinden panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda pandemi öncesinde aktif karlılığını satışların olumlu, aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği ve öz kaynak karlılığını satışların etkilemediği aktif büyüklüğünün olumlu etkilediği; pandemi döneminde aktif karlılığını satışların etkilemediği, aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği ve öz kaynak karlılığını satışların olumsuz etkilediği, aktif büyüklüğünün olumlu etkilediği; pandemi sonrasında aktif karlılığını satışların etkilemediği, aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği ve öz kaynak karlılığını satışların etkilemediği aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği görülmüştür. Literatür ile karşılaştırıldığında bulduğumuz sonuçlarla uyuşan veya ters düşen sonuçların olması çalışılan sektörler veya kullanılan verilerden kaynaklanmış olabilir. Bu açıdan literatüre bu alan için bir bakış açısı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aktif Kârlılık Oranı, Öz Sermaye Kârlılık Oranı, Satışlar, Aktif Büyüklük, Panel Veri Analizi
Jel Kodları: C33, G30, D63, L25

Pandemic Effect on the Relationship between Asset Size and Sales and Profitability: Evidence from BIST XKOBİ Enterprises

Abstract

Since the World Health Organization declared COVID-19 an epidemic on February 11, 2020, it is seen that the effects of the pandemic still continue. The purpose of the study is to examine the pandemic effect of asset size and sales on profitability on 31 businesses included in the BIST. The dependent variables are return on assets and return on equity ratios. The independent variables are inversely transformed sales and asset size ratios. Panel data analysis method, one of the multiple regression methods, was used in the analysis. As a result of the analysis, before the pandemic, sales affected asset profitability positively and asset size negatively, and return on equity was not affected by sales but asset size affected positively. During the pandemic period, sales did not affect asset profitability, asset size affected it negatively, and equity profitability was negatively affected by sales, but asset size affected it positively; After the pandemic, it was observed that sales did not affect asset profitability, but asset size affected it negatively, and equity profitability was not affected by sales, but asset size negatively affected it.

Keywords: Return on Assets Ratio, Return on Equity Ratio, Sales, Asset Size, Panel Data Analysis

Jel Codes: C33, G30, D63, L25

Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Atıf/Cite as: İşildak, M. S. (2024). Aktif Büyüklük ve Satışların Kârlılık ile İlişkisinde Pandemi Etkisi: BİST XKOBİ İşletmelerinden Kanıtlar. Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 25-34.

GİRİŞ

COVID-19'u salgını 11 Şubat 2020'de Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından ilan edilmesiyle sokağa çıkma yasaklamaları başlamıştır. Bu tarihten sonra fiziksel ortamlardaki ticaret hızlı bir şekilde dijital ortama kaymıştır (Güven, 2020:252). Bu salgının etkilerinin hala devam ettiği ve dünya ticaretinin işleyişine yön verdiği söylenebilir. En büyük etkilerinden birisi de hemen hemen her alanda dijitalleşme neden olmuştur. Üretim ve tüketimin kayıt altına alınarak tüketicilerin yönlendirilmelere yol açması dijitalleşmenin bir sonucudur. Dünya ticaretindeki bu dönüşüm belki uzun bir süre içinde gerçekleşecekti. Ancak pandemi bu süreci hızlandırmıştır. Bu hızlı dönüşüm aynı zamanda beklenmedik olumlu veya sonuçlara neden olmuştur. Olumlu sonuçlarından birisi ticaretteki her hareketin kayıt altına alınması olmuştur. Tüketim çılgınlığına dönüşmesi ise olumsuz yönü olmuştur. Büyük işletmeler olumsuz veya olumlu yönleri fırsata dönüştürürken küçük işletmeler ayak uydurmada biraz zorlanmışlardır. Dolayısıyla küçük işletmelerden oluşan KOBİ endeksindeki işletmeler üzerindeki etkisini görebilmek bu açıdan önemlidir.

Çalışmamızda BİST XKOBİ endeksinde yer alan 31 işletme üzerinde satışlar ve aktif büyüklüğün karlılığa pandemi etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. İlk önce bu işletmelere ait gerekli bilgiler Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) dijital sayfalarından sağlanarak finansal oranlar hesaplanmıştır. Daha sonra finansal oranlardan panel veri analizinin uygulanabilmesi için gerekli analizler yapılarak analizde kullanılması uygun veriler belirlenmiştir. Uygun bulunan veriler için gerekli testler yapılarak panel veri analizi için uygun olan sabit veya rassal etkiler modelleri belirlenmiştir. Panel veri analiz için belirlenmiş hipotezler sınanarak yorumlanmıştır.

LİTERATÜR TARAMASI

Aktif büyüklüğü ve satışların karlılığa pandemi etkisini inceleyen çalışmalar için literatür taraması yapılmış ve çalışmamıza anlam katacak yerli ve yabancı bazı çalışmalar aşağıda özetle sunulmuştur.

Öz ve Karahan (2023) çalışmalarında, BİST Sınai endeksinde 142 işletmenin Aralık 2018-Eylül 2021 dönemi verileriyle küresel pandemi salgınının firmaların finansal tabloları üzerindeki etkisinin araştırmak için oran analizi yapmışlardır. Covid-19 dönemi ve öncesinde işletmelerin bazı finansal oranlarında anlamlı farklılık olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Eskin ve Güvemli (2020) çalışmalarında, 2012-2016 dönemi finansal ve finansal olmayan verilerle çalışma işletme sermayesi bileşenlerinin kârlılık üzerindeki

etkilerini incelemek için çoklu regresyon ve korelasyon analiz yapmışlardır. Nakit dönüş süresiyle aktif kârlılık ve faaliyet kârı arasında anlamlı ilişki olmadığı, aktif kârlılıkla şirket yaşı, likidite oranıyla nakit dönüş süresi, finansal kaldıraçla faaliyet kârı, şirket büyüklükleriyle çalışan sayısı arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu belirtmişlerdir.

Taysı (2020) çalışmasında, 1998-2017 dönemi BİST100 Endeksindeki 35 işletmenin aktif karlılığını etkileyen faktörleri Panel Veri Analiz yöntemiyle incelemiştir. Aktif karlılık aktif devir hızından, aktif büyüklükten ve stok devir hızından pozitif yönde etkilendiği, aktifteki büyümeden, çalışma sermayesi devir hızından ve kaldıraç oranından negatif yönde etkilendiğini belirtmişlerdir.

Akgül (2020) çalışmasında, Türk Sigorta Sektöründeki şirket büyüklüğün aktif karlılığı üzerindeki etkisini ampirik olarak panel veri analiz yöntemiyle 2014-2019 dönemi verilerini kullanarak incelemiştir. Aktif karlılık oranının hasar prim oranı ve sermaye oranından anlamlı bir şekilde etkilendiği ve şirket büyüklüğündeki artışın aktif büyüklükte bir noktaya kadar pozitif etkisi olduğu, bu noktadan sonra ise negatif etkisi olduğu sonuçlarına ulaşmıştır.

Çelik ve Arslanlı (2020) çalışmalarında, piyasa değeri ve aktif karlılığı etkileyen finansal oranların belirlenmesi için BİST GYO sektöründeki 17 işletmenin panel veri analiz yöntemiyle 2009-2018 dönemini incelemiştir. Piyasa değeri ile uzun vadeli borçlar/aktif toplamı, öz kaynak karlılığı ve cari oran arasında negatif, aktif toplam arasında pozitif ilişki olduğu ve aktif karlılık ile pay senedi getirisi, cari oran ve öz kaynak karlılığı arasındaki pozitif ilişki olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Demirci (2017) çalışmasında, 1996-2015 dönemini ele alarak Türkiye imalat sanayi sektöründe işletme düzeyinde kârlılık belirleyicilerini iki yönlü panel veri analiziyle incelemiştir. Aktif kârlılık oranı kaldıraç oranı ve maddi duran varlıkların toplam varlıklara oranından olumsuz etkilendiğini, alacak devir hızı ve reel aktif büyüklüğünden olumlu etkilendiği sonuçlarına ulaşmıştır.

Saldanlı ve Aydın (2016) Türk bankacılık sektöründeki mevduat bankalarının karlılığını etkileyen faktörleri 2004-2014 yıllarına ait verileri kullanarak panel veri analizi yöntemiyle incelemiştir. Aktif karlılık açısından özkaynaklar / toplam aktifler, likit aktifler / kısa vadeli yükümlülükler, faiz dışı gelirler (net) / toplam aktifler, faiz gelirleri / faiz giderleri değişkenlerinin etkilediği ve özkaynak karlılığı açısından faiz dışı gelirler (net) / toplam aktifler oranının etkilediğini belirtmişlerdir.

Doğan (2013) çalışmasında, 2005-2011 dönemi için İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'ndaki sigorta şirketlerinin

sermaye yapısının aktif karlılığına etkisini çoklu regresyon ve korelasyon analiz yöntemleriyle araştırmışlardır. Likit aktiflerin, kaldıraç oranı ve hasar prim oranındaki artış aktif karlılığını olumsuz etkilerken aktif büyüklükteki artışın aktif karlılığını olumlu yönde etkilediği ve işletme yaşının olumsuz yönde etkilediğini belirtmişlerdir.

Sumilat vd. (2023) Endonezya Menkul Kıymetler Borsasındaki 29 emlak ve emlak 29 şirketin 2019-2021 dönemi verilerini kullanarak satış büyümesinin, kaldıraç oranının ve şirket büyüklüğünün kârlılık oranlarına etkisini çoklu doğrusal regresyon analizi yöntemiyle incelemiştir. Özsermaye karlılık üzerinde satış büyümesinin pozitif bir etkiye sahip olduğu, kaldıraçın anlamlı negatif etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Lungkang ve Rusgowanto (2023) Endonezya Menkul Kıymetler Borsası imalat sektöründe işlem gören 30 şirketin 2017-2019 dönemi verilerini kullanarak firma değerine varlıkların getirisi, borçların varlıklara oranı, hisse başına kazanç, büyüme ve büyüklüğün etkilerini ölçmek için çoklu doğrusal regresyon yöntemi kullanarak analiz etmişlerdir. Firma değeri üzerinde varlıkların getirisi ve borçların varlıklara oranının önemli etkiye sahip olduğu ve hisse başına kazanç, büyüme ve büyüklüğün ise anlamlı etkisi bulunmadığı sonuçlarına ulaşmışlardır.

Goh vd. (2022) firma değerinin satış büyümesi ve firma büyüklüğü üzerindeki etkisini ve getirisini belirlemek için Endonezya Menkul Kıymetler Borsası piyasası 2015-2020 dönemi verilerini kullanarak çoklu doğrusal regresyon analizi yapmışlardır. Firma değeri üzerinde satış büyümesinin ve toplam varlıkların anlamlı olmadığı, tahminci bir değişken olarak eklenen ROA'nın anlamlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Akram vd. (2021) Pakistan borsasında işlem gören ilk 10 çimento işletmesinin 2013-2021 dönemi verilerini kullanarak firma büyüklüğünün aktif getirisi ve özsermaye getirisine nasıl bir etkisi sahip olabileceğini anlamak için panel veri analizi yöntemi kullanarak incelemiştir. Aktif getirisi ve özsermaye getirisine satışların olumlu etkisi olduğu ve firma büyüklüğünün olumsuz etkisi olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Sofiyati ve Prastuti (2020) Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'nda (IDX) işlem gören 27 perakende şirketin 2015-2019 dönemi verilerini kullanarak likidite, satış büyümesi ve borç ödeme gücünün karlılık üzerindeki etkisini çoklu doğrusal regresyon analiziyle incelemiştir. Kârlılık üzerinde satış büyümesinin pozitif anlamlı etkisi olduğu, likiditenin ise karlılık ve borç ödeme gücü üzerinde etkisi olmadığı ve önemsiz olduğu, karlılığı olumsuz ve önemli ölçüde etkilediği sonuçlarına ulaşmışlardır.

Adnyani ve Suaryana (2020) Endonezya Menkul Kıymetler Borsası sanayi sektöründeki 23 imalat şirketinin 2016-2018 yıllarını içeren verilerini kullanarak şirket büyüklüğü, satış büyümesi ve kârlılığının firma değeri üzerindeki etkisini çoklu doğrusal regresyonu yöntemiyle analiz etmişlerdir. Şirket büyüklüğünün, satış büyümesinin ve kârlılığın firma değerini pozitif ve anlamlı etki ettiğini belirtmişlerdir.

Abeyrathna ve Priyadarshana (2019) tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak Kolombiya Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören 20 imalat şirketinin 2014-2017 dönem verilerini kullanarak firma büyüklüğünün imalat şirketlerinin karlılığı üzerindeki etkisini korelasyon ve regresyon analiz yöntemleriyle analiz etmişlerdir. İmalat firmalarının karlılığı üzerinde firma büyüklüğünün önemli bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Diaz ve Pandey (2019) ABD teknoloji ve finans firmalarının karlılığını belirleyen firmaya özgü sekiz faktörü New York Borsasında 2014-2017 dönemini içeren verilerini kullanarak çoklu doğrusal panel regresyon modellerle incelemiştir. Aktif karlılık üzerinde özsermaye karlılığının negatif etkisi olduğu, satış karlılığının pozitif etkisi olduğu, cari oranın firmalar üzerinde pozitif ve teknoloji firmalarına negatif etkisi olduğu ve büyüklüğün teknoloji firmalarının olumlu etkisi olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır.

Seissian vd. (2018) New York Menkul Kıymetler Borsasındaki 94 şirketin kredi notu, likidite, finansal kaldıraç, satış büyümesi, şirket büyüklüğü ve ortalama vergi oranları gibi çeşitli faktörlerin kârlılığının belirlenmesindeki etkilerini çoklu regresyon yöntemiyle incelemiştir. Kredi derecelendirmeleri ve kaldıraçın kârlılık üzerindeki önemli olumlu etkisinin yanı sıra firma büyüklüğünün önemli olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Satriya ve Wahyudi (2017) Endonezya borsasında işlem gören gıda ve içecek imalat şirketlerinin 2010-2012 dönemi verilerini kullanarak satışlardaki büyüme, toplam varlık, net kâr marjının, varlık getirisine etkisi ile varlık getirisi ve satış büyümesinin etkisini çoklu regresyon analiziyle incelemiştir. Satış büyümesinin fiyat defter değeri ve varlık getirisi üzerinde olumsuz etkisinin olduğu toplam varlık devir hızının ve net kâr marjının varlık getirisini olumlu etkilediği ve varlık getirisinin fiyat defteri değerini olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Isık vd. (2017) üretim sektöründe kamuya açık 112 firmanın büyüklüğünün 2005-2013 döneminde Türkiye'deki karlılıklarını etkileyip etkilemediğini dinamik panel veri yaklaşımıyla araştırmışlardır. Firma büyüklüğü önlemleri ile firma kârlılığı arasında doğrusal ilişki olduğu ancak büyüklük ölçümleri ile karlılık arasında ikinci dereceden veya kübik ilişkinin olmadığı sonuçlarına ulaşmışlardır.

Odalo vd. (2016) Kenya Nairobi Menkul Kıymetler Borsası Tarım sektöründeki işletmelerin 2003-2013 dönemi verilerini kullanarak hisse başına kazanç, varlık getirisi ve özsermaye getirisinin şirket büyüklüğü üzerindeki etkisini panel veri analiziyle incelemişlerdir. Özsermaye getirisi, hisse başına kazanç ve varlık getirisinin şirket büyüklüğü üzerinde olumlu anlamlı etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Niresh ve Velnampy (2014) net kâr oranı ve aktif karlılık üzerinde firma büyüklüğünün etkilerini araştırmak için Sri Lanka Colombo Menkul Kıymetler Borsası'nda kayıtlı imalat firmalarının 2008-2012 dönem verilerini kullanarak korelasyon ve regresyon yöntemleriyle analiz etmişlerdir. Net Kâr Oranı ve aktif karlılık oranlarıyla firma büyüklüğü arasında ilişki bulunmadığı ve firma büyüklüğünün karlılık oranları üzerinde derin bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Babalola (2013) Nijerya Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören imalat şirketlerinin karlılıkları üzerinde firma büyüklüğünün etkisini 2000-2009 dönemi verilerini kullanarak panel veri analiz yöntemiyle analiz etmiştir. Toplam aktifler ve toplam satışlar açısından firma büyüklüğünün şirket karlılığına olumlu etki yaptığını belirtmişlerdir.

ARAŞTIRMANIN VERİ SETİ, MODELİ VE HİPOTEZLERİ

KOVID-19 salgınının 11 Şubat 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından ilan edildiği günden günümüze kadar pandeminin etkilerinin hala devam ettiği görülmektedir. Pandeminin ekonomiye olan etkilerinin görebilmek için önceki ve sonraki dönemleri karşılaştırarak bir sonuca ulaşılabilir. Öncesi dönem için 2013-2019, pandemi dönemi için 2020-2021 ve sonrası için 2022-2023 şeklinde bir ayırım yapılarak karşılaştırma yapılabilir. Pandemi dönemi ve pandemi sonrası dönem kısa olduğundan kullanılan verilerin azlığı çalışmanın en önemli kısıtıdır. Çalışmamızda bu dönemler esas alınarak aktif büyüklüğü ve satışların kârlılık üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada pandemiden en fazla etkilendiği düşünülen BİST XKOBİ endeksinin kullanılmasına karar verilmiştir. Veri aralığını büyük tutmak adına çalışmanın başlangıç yılını 2013 olarak belirledikten sonra BİST XKOBİ endeksinde yer alan ve verilerine tam ulaşılabilen 31 işletmeye ait veriler kullanılmış olup aşağıdaki Tablo 1'de verilmiştir. Veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu dijital sayfalarından alınmıştır. Analizlerde Excel ve Stata15 yazılımı kullanılmıştır. Kârlılık için literatürde çokça kullanılan ROA (Aktiflerin kârlılığı) ve ROE (Öz Kaynakların Kârlılığı) oranı kullanılmıştır.

TABLO 1 Çalışmada Kullanılan BİST XKOBİ Endeksindeki İşletmelerin Listesi

ACSEL	ACISELSAN ACIPAYAM SELÜLOZ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
BRKSN	BERKOSAN YALITIM VE TECRİT MADDELERİ ÜRETİM VE TİCARET A.Ş.
BFREN	BOSCH FREN SİSTEMLERİ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
BURCE	BURÇELİK BURSA ÇELİK DÖKÜM SANAYİİ A.Ş.
BURVA	BURÇELİK VANA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
DOGUB	DOĞUSAN BORU SANAYİİ VE TİCARET A.Ş.
EMKEL	EMEK ELEKTRİK ENDÜSTRİSİ A.Ş.
ERSU	ERSU MEYVE VE GIDA SANAYİ A.Ş.
FMIZP	FEDERAL-MOGUL İZMİT PİSTON VE PİM ÜRETİM TESİSLERİ A.Ş.
FRIGO	FRİGO-PAK GIDA MADDELERİ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
GEDZA	GEDİZ AMBALAJ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
IZINV	İZ YATIRIM HOLDİNG A.Ş.
IZFAS	İZMİR FIRÇA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
LUKSK	LÜKS KADİFE TİCARET VE SANAYİİ A.Ş.
MAKTK	MAKİNA TAKIM ENDÜSTRİSİ A.Ş.
MERKO	MERKO GIDA SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
NIBAS	NİĞBAŞ NİĞDE BETON SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
OYLUM	OYLUM SİNİAİ YATIRIMLAR A.Ş.
OZRDN	ÖZERDEN AMBALAJ SANAYİ A.Ş.
PRKME	PARK ELEKTRİK ÜRETİM MADENCİLİK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
PRZMA	PRİZMA PRES MATBAACILIK YAYINCILIK SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
RODRG	RODRİGO TEKSTİL SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
RTALB	RTA LABORATUVARLARI BİYOLOJİK ÜRÜNLER İLAÇ VE MAKİNE SANAYİ TİCARET A.Ş.
SANFM	SANİFOAM ENDÜSTRİ VE TÜKETİM ÜRÜNLERİ SANAYİ TİCARET A.Ş.
SAMAT	SARAY MATBAACILIK KAĞITÇILIK KIRTASİYECİLİK TİCARET VE SANAYİ A.Ş.
SAYAS	SAY YENİLENEBİLİR ENERJİ EKİPMANLARI SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
SELGD	SELÇUK GIDA ENDÜSTRİ İHRACAT İTHALAT A.Ş.
TMPOL	TEMAPOL POLİMER PLASTİK VE İNŞAAT SANAYİ TİCARET A.Ş.
TETMT	TETAMAT GIDA YATIRIMLARI A.Ş.
VANGD	VANET GIDA SANAYİ İÇ VE DIŞ TİCARET A.Ş.
YAPRK	YAPRAK SÜT VE BESİ ÇİFTLİKLERİ SANAYİ VE TİCARET A.Ş.

Aktif büyüklük ve satışlar ters dönüşüm yapılarak analize dahil edilmişlerdir. Doğrusallaştırmak, normalleştirmek ve durağanlaştırmak için değişkenlere çeşitli veri dönüştürme yöntemleri uygulanmaktadır (Albayrak, 2008:116). Serideki sapan değerlerin etkisini gidermek için literatürde seriye ters dönüşüm (1/değişken) uygulanabilmektedir. Çalışmada panel data analizi yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan veriler hem yatay kesit ve zaman kesiti boyutlarına sahip oldukları için panel veri analiz yöntemi uygulanmıştır. Çalışmadaki tüm serilere ait veriler eksiksiz olduğu için dengeli panel yöntemi kullanılmıştır. Aktif büyüklüğü ve satışların kârlılığa etkisini

ölçmek için aşağıdaki modeller geliştirilen modellerle ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir.

Aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığına etkisini ölçmek için aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur. Bu hipotezlerin sınanması için kurulan model, 1 no'lu denkleme ifade edilmiştir.

H1: Pandemi öncesinde aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığa istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

H2: Pandemi döneminde aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığa istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

H3: Pandemi sonrasında aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığa istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

$$ROA_{ik} = \beta_0 + \beta_1 SATIŞLAR_{it} + \beta_2 BÜYÜKLÜK_{it} + \epsilon_{it} \quad (1)$$

Aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına etkisini ölçmek için aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur. Bu hipotezlerin sınanması için kurulan model 2 nolu denkleme ifade edilmiştir.

H4: Pandemi öncesinde aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

H5: Pandemi döneminde aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

H6: Pandemi sonrasında aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.

$$ROE_{ik} = \beta_0 + \beta_1 SATIŞLAR_{it} + \beta_2 BÜYÜKLÜK_{it} + \epsilon_{it} \quad (2)$$

BULGULAR

Verilerin uygunluk analizi

Analizde öncesi, sonrası ve pandemi dönemi olmak üzere her modelde üç dönem bulunmaktadır. Dolayısıyla kurulan iki model için de bu üç dönem incelenecektir. Veriler sınırlı yatay kesit ve zaman kesiti boyutlarına sahip oldukları için panel veri analiz yöntemi uygulanmıştır. Serilere ait tanımlayıcı veriler Tablo 2'de verilmiştir.

TABLO 2 Tanımlayıcı İstatistikler

	ROA	ROE	SATIŞLAR	BÜYÜKLÜK
Ortalama	0,0514438	0,1551599	1,01e-07	2,39e-08
Standart	0,158845	1,675436	6,35e-07	3,51e-08
Maksimum	0,995394	30,00993	0,0000112	2,78e-07
Minimum	-	-5,032413	1,18e-09	4,31e-10
Skewness	0,6409556	16,57813	15,9189	4,291596
Kurtosis	12,55527	297,6888	274,7495	25,87226

Tablo 2'de görüleceği üzere serilerin standart sapması ortalamaya yakın değerlerde olduğu görülmektedir.

Skewness ve kurtosis değerleri ise normal dağılım göstermemektedir. Finansal analizlerde kullanılan veriler hem çarpık hem de basık olmakla birlikte adet olarak da çok sayıdadır. Diğer istatistiksel varsayımlar sağlandığında finansal analizlerde normallik varsayımı göz ardı edilebilir (Sarıkovanlık vd., 2019:50). Normal dağılmayan serilerde çoklu ilişki olabilir. Çoklu ilişkiyi görebilmek için korelasyon analizi yapılabilir. Bu serilerin korelasyon analizine ait sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

TABLO 3 Korelasyon Analizi

	ROA	ROE	SATIŞLAR	BÜYÜKLÜK
ROA	1			
ROE	-0,1674	1		
SATIŞLAR	0,2507	0,0333	1	
BÜYÜKLÜK	-0,3593	0,2007	0,1079	1

Korelasyon (r) değerleri (r) $-1 \leq r \leq +1$ sınırları içindedir (Güriş vd., 2013:151). Serilerin katsayıları ± 1 'e yaklaştıkça korelasyon olasılığı artar. Tablo 2'de görüleceği üzere seriler arasında korelasyon yoktur. Finansal serilerde durağanlık sağlanmalıdır. Durağanlığın sınanmasında genellikle birim kök analizi yapılmaktadır. Birim kök analizini yapabilmek için önce yatay kesit analizi yapılması gerekir. Çünkü panel veri regresyon analizinde zaman kesitinin yatay kesitle birlikte kullanılması kesitsel bağımlılık oluşturabilir. Dolayısıyla Pesaran'ın (2015: 1093) geliştirdiği CDLM testi kullanılarak seriler arasındaki kesitsel bağımlılığın belirlenmesine yönelik test sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

H0: Seriler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur.

TABLO 4 Yatay Kesit Bağımlılık Testi

Variable	CD _m test	P value	corr	abs(corr)
ROA	16,02	0,000	0,224	0,348
ROE	14,45	0,000	0,202	0,330
SATIŞLAR	45,29	0,000	0,633	0,641
BÜYÜKLÜK	61,71	0,000	0,863	0,863

Tablo 4'te görüleceği üzere serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğu görülmektedir. Serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğundan birinci nesil birim kök analizi yerine ikinci nesil birim kök analizi kullanılarak durağanlıkların incelenmesi gerekmektedir (Sarıkovanlık, 2018:186). Pesaran tarafından geliştirilmiş ikinci nesil birim kök analizi olarak kabul edilen Im, Pesaran ve Shin (2003) testine ait sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir (Pesaran 2007: 275-279).

TABLO 5 İkinci Nesil Birim Kök Analizi

	CIPS (Düzey)	CIPS Kritik Değerler	
ROA	-2,677*		
ROE	-2,399**	-2,14	%10
SATIŞLAR	-2,242**	-2,25	%5
BÜYÜKLÜK	-2,260**	-2,44	%1

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5'te serilerinin düzeyde durağan olduğu görülmektedir. Bu seriler panel veri analizinde kullanılabilir. Serilerin düzey değerleri kullanılarak bu üç model için regresyon analizi yapılabilir. Rassal veya sabit etkiler yöntemlerinden hangi regresyon analizinin uygulanmasına karar verebilmek için yatay ve zaman boyutlarının etkileşimini gösteren Hausman testi uygulanabilir (Yerdelen Taoğlu, 2020: 195).

Çalışmanın çıkarımları

Pandemi öncesi için aktif büyüklük ve satışların aktiflerin kârlılığına etkisinin ölçümünde kurulan 1 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob.0,9176<0,05) büyük olduğu için rassal etkiler modeli uygulanması gerekir. Rassal etkiler modeli kullanılarak yapılan regresyon tahmini ve Hausman testine ait sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

TABLO 6 Model 1 için Pandemi Öncesi Regresyon Tahmini ve Hausman Testi Sonuçları

Model 1	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	76365,5	0,0000*
BÜYÜKLÜK	-1784952	0,0000*
C	0,0864	0,0000*
R-squared within	0,1985	0,0000*
Hausman Test Chi-Sq.	0,17	0,9176

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 6'da model 1'in pandemi öncesi anlamlılık olasılık değeri (R-squared within 0,0000<0,05) küçüktür. Pandemi öncesi için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi "H1: Pandemi öncesinde aktif büyüklük ve satışların aktiflerin kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur." hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Aktif kârlılığıyla aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %20 oranında açıklanma gücüne sahiptir.

Bağımsız değişken satışların katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan satışlar değişkeninin aktiflerin kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, aktif kârlılığı üzerinde 76365,5 düzeyinde etkili olacağı söylenebilir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğü katsayısı %1 düzeyde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan büyüklük değişkeninin aktiflerin kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, aktif kârlılığı üzerinde 1784952 olumsuz düzeyinde etkili olacağı söylenebilir.

Pandemi dönemi için aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığına etkisini ölçmek için kurulan 1 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob.0,3759<0,05) büyük olduğundan rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Tablo 7'de model 1'in pandemi dönemi için bulunan sonuçları verilmiştir.

TABLO 7 Model 1 için Pandemi Dönemi Regresyon Tahmini ve Hausman Test Sonuçları

Model 1	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	-945563,8	0,1930
BÜYÜKLÜK	-3732179	0,0000*
C	0,1592	0,0000*
R-squared within	0,5388	0,0000*
Hausman Test Chi-Sq.	1,96	0,3759

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 7'de model 1'in pandemi dönemi anlamlılık olasılık değeri (0,0000<0,05) küçüktür. Pandemi dönemi için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi "H2: Pandemi döneminde aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur." hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Aktif kârlılığı aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %54 oranında açıklanma gücüne sahiptir.

Bağımsız değişken satışların katsayısı anlamlı bulunmamıştır. Yani, satışlar aktiflerin kârlılığını pandemi döneminde etkilememektedir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğünün katsayısı %1 düzeyde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan büyüklük değişkeninin aktiflerin kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, aktif kârlılığı üzerinde 3732179 düzeyinde olumsuz yönde etkili olacağı söylenebilir.

Pandemi sonrası için aktif büyüklüğü ve satışların aktiflerin kârlılığına etkisinin ölçümünde kurulan 1 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob.0,1528<0,05) büyük olduğundan rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Tablo 8'de model 1'in pandemi sonrası için bulunan sonuçları verilmiştir.

TABLO 8 Model 1 için Pandemi Sonrası Regresyon Tahmini ve Hausman Test Sonuçları

Model 1	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	-1154583	0,2110
BÜYÜKLÜK	-9359308	0,0070*
C	0,1870	0,0000*
R-squared within	0,3202	0,0014*
Hausman Test Chi-Sq.	3,76	0,1528

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 8’de model 1’nin pandemi sonrası anlamlılık olasılık değeri (0,0014<0,05) küçüktür. Pandemi sonrası için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi “H3: Pandemi sonrasında aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.” hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların aktif kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Aktif kârlılığı aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %32 oranında açıklanmaktadır.

Bağımsız değişken satışların katsayısı anlamlı bulunmamıştır. Yani, satışlar aktiflerin kârlılığını pandemi sonrasında etkilememektedir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğünün katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan büyüklük değişkeninin aktiflerin kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, aktif kârlılığı üzerinde 9359308 olumsuz düzeyinde olumsuz yönde etkili olacağı söylenebilir.

Pandemi öncesi için aktif büyüklüğü ve satışların öz kaynak kârlılığına etkisinin ölçümünde kurulan 2 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob.0,0880<0,05) büyük olduğundan rassal etkiler modeli kullanılmıştır. Tablo 9’da model 2’nin pandemi öncesi için bulunan sonuçları verilmiştir.

TABLO 9 Model 2 için Pandemi Öncesi Regresyon Tahmini ve Hausman Test Sonuçları

Model 2	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	31092,8	0,8260
BÜYÜKLÜK	9521484	0,0000*
C	-0,0757	0,4840
R-squared within	0,0128	0,0008*
Hausman Test Chi-Sq.	0,21	0,9014

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 9’da model 2’nin pandemi öncesi anlamlılık olasılık değeri (0,0008<0,05) küçüktür. Pandemi öncesi için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi “H4: Pandemi öncesinde aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.” hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Öz kaynak kârlılığı aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %1 oranında açıklanma gücüne sahiptir.

Bağımsız değişken satışların katsayısı anlamlı bulunmamıştır. Yani, pandemi öncesi satışlar öz kaynak kârlılığında etkilenmemektedir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğünün katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan büyüklük

değişkeninin öz kaynak kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, öz kaynak kârlılığı üzerinde 9521484 düzeyinde etkili olacağı söylenebilir.

Pandemi dönemi için aktif büyüklüğü ve satışların öz kaynak kârlılığına etkisinin ölçümünde kurulan 2 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob. 0,0000 <0,05) küçük olduğundan sabit etkiler modeli kullanılmıştır. Tablo 10’da model 2’nin pandemi dönemi için bulunan sonuçları verilmiştir.

TABLO 10 Model 2 için Pandemi Döneminde Regresyon Tahmini ve Hausman Test Sonuçları

Model 2	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	-33300000	0,0310**
BÜYÜKLÜK	275000000	0,0000*
C	-2,6617	0,0000*
R-squared within	0,9529	0,0000*
Hausman Test Chi-Sq.	39,89	0,0000*

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 10’da model 2’nin pandemi döneminde anlamlılık olasılık değeri (0,0000<0,05) küçüktür. Pandemi dönemi için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi “H5: Pandemi döneminde aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.” hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Öz kaynak kârlılığı aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %95 oranında açıklanmaktadır.

Bağımsız değişken satışların katsayısı %5 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan satışlar değişkeninin öz kaynak kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %5 önem düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, öz kaynak kârlılığı üzerinde 33300000 düzeyinde olumsuz yönde etkili olacağı söylenebilir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğünün katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan büyüklük değişkeninin öz kaynak kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, satışlarda meydana gelecek 1 birimlik değişimin, öz kaynak kârlılığı üzerinde 275000000 düzeyinde etkili olacağı söylenebilir.

Pandemi sonrası için aktif büyüklüğü ve satışların öz kaynak kârlılığına etkisinin ölçümünde kurulan 2 nolu modelde Hausman test uygulanmıştır. Hausman test olasılık değeri (Prob.0,0027<0,05) küçük olduğundan sabit

modeli kullanılmıştır. Tablo 11’de model 2’nin pandemi sonrası için bulunan sonuçları verilmiştir.

TABLO 11 Model 2 için Pandemi Sonrası Regresyon Tahmini ve Hausman Test Sonuçları

Model 2	Katsayı	p-value
SATIŞLAR	-5021617	0,3040
BÜYÜKLÜK	-1340000000	0,0000*
C	0,9144	0,0000*
R-squared within	0,6724	0,0000*
Hausman Test Chi-Sq.	11,86	0,0027*

* p<0.01, ** p<0.05 ve *** p<0.1 anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 11’de model 2’nin pandemi sonrası anlamlılık olasılık değeri (0,0000<0,05) küçüktür. Pandemi sonrası için kurulan model 1 anlamlı bulunmuş ve model kabul edilmiştir. Modelin çıkarımları yorumlanabilir. Bu açıdan modelin hipotezi “H6: Pandemi sonrasında aktif büyüklüğü ve satışların öz kaynak kârlılığına istatistiksel açıdan anlamlı etkisi yoktur.” hipotezi kabul edilmemiştir. Aktif büyüklük ve satışların öz kaynak kârlılığı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Öz kaynak kârlılığı aktif büyüklük ve satışlar tarafından yaklaşık %67 oranında açıklanma gücüne sahiptir.

Bağımsız değişken satışların katsayısı anlamlı bulunmamıştır. Yani, satışlar öz kaynak kârlılığını pandemi sonrasında etkilememektedir. Bağımsız değişken aktif büyüklüğünün katsayısı %1 düzeyinde anlamlıdır. Çalışmada, bağımsız değişken olarak kullanılan aktif büyüklük değişkeninin öz kaynak kârlılığı üzerinde istatistiksel açıdan %1 önem düzeyinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, aktif büyüklükte meydana gelecek 1 birimlik değişimin, öz kaynak kârlılığı üzerinde 1340000000 düzeyinde olumsuz yönde etkili olacağı söylenebilir.

TARTIŞMA

KOVID-19’un ilan edildiği günden günümüze kadar pandeminin etkilerinin hala devam ettiği görülmektedir. Pandeminin etkileri görebilmek için pandemiden önceki dönem (2013-2019), pandemi dönemi (2020-2021 yılları) ve pandemiden sonrası (2022-2023 yılları) dönemlere ayırmak suretiyle bir sonuca ulaşılabileceği düşünülmüştür. Çalışmamızda bu dönemler esas alınarak BİST XKOBİ endeksinde yer alan 31 işletme üzerinde aktif büyüklüğü ve satışların kârlılığa etkisini incelemek amaçlanmıştır. Kârlılık için literatürde çokça kullanılan ROA ve ROE oranları kullanılmıştır. Satışlar ve aktif büyüklüğü ise ters dönüşüm yapılarak analize dahil edilmişlerdir. Satışlar ve aktif büyüklüğünün kârlılığa etkisini ölçmek için kurulan 2 adet model üçer hipotez kurularak regresyon analizi yapılarak

incelenmiştir. Regresyon analizinden önce yapılması gerekli testler yapılmış olup serilerin uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Analiz sonucunda; pandemi öncesinde aktif kârlılığını satışların istatistiksel açıdan anlamlı ve olumlu, aktif büyüklüğünü istatistiksel açıdan anlamlı ve olumsuz etkilediği; öz kaynak kârlılığını ise satışların etkilemediği aktif büyüklüğünün istatistiksel açıdan anlamlı ve olumlu etkilediği görülmüştür.

Pandemi döneminde aktif kârlılığını satışların etkilemediği, aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği ve öz kaynak kârlılığını ise satışların olumsuz etkilediği, aktif büyüklüğünün olumlu etkilediği görülmüştür.

Pandemi sonrasında aktif kârlılığını satışların etkilemediği, aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği ve öz kaynak kârlılığını satışların etkilemediği aktif büyüklüğünün olumsuz etkilediği görülmüştür.

Literatürle yapılan karşılaştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır. Babalola (2013), Goh vd. (2022), Eskin ve Güvemli (2020), Odalo vd. (2016) ve Taysı (2020) çalışmamızın aksine aktif büyüklüğünün aktif kârlılığı olumlu etkilediği ve Akram vd. (2021) ise olumsuz etkilediği sonuçlarına ulaşmışlardır. Akgül (2020) belirli bir düzeye kadar olumlu daha sonra olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Niresh ve Velnampy (2014), Abeyrathna ve Priyadarshana (2019), Seissian vd. (2018) ve Diaz ve Pandey (2019) aktif kârlılığına aktif büyüklüğün etkisi olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bayındır ve Aksoy (2024) aktif kârlılığın KOVID-19 pandemisi kaynaklı krizden negatif etkilendiğini belirterek çalışmamızla aynı sonuca ulaşmıştır.

Satriya ve Wahyudi (2017) aktif kârlılığı satışların olumsuz etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Sofiyati ve Prastuti (2020), Babalola (2013), Akram vd. (2021) çalışmamızda olduğu gibi kârlılık üzerinde satışların pozitif anlamlı etkisi olduğu görülmüştür.

Akram vd. (2021) öz kaynak kârlılığına aktif büyüklüğün olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşırken Abeyrathna ve Priyadarshana (2019) ve Sumilat vd. (2023) aktif büyüklüğünün öz kaynak kârlılığına etkisi olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Akram vd. (2021) ve Sumilat vd. (2023) öz kaynak kârlılığına satışların olumlu etkisi olduğuna sonucuna ulaşmıştır.

SONUÇ

Sonuç olarak, pandemide aktif kârlılık satışlardan etkilenmemiş, aktif büyüklükten ise olumsuz etkilenmiştir. Öz kaynak kârlılığı satışlardan pandemi döneminde olumsuz etkilenmiş olup pandemi sonrasında bu etki ortadan kalkmıştır. Aktif büyüklükten ise, pandemi dönemi ve

öncesinde olumlu etkilenmiş ancak pandemi sonrasında olumsuz etkilenmiştir.

Çalışmamız BİST XKOBİ endeksinde yer alan 31 işletme üzerinde yapılmıştır. Literatür ile karşılaştırıldığında bulduğumuz sonuçlarla uyuşan veya ters düşen sonuçlar görülmüştür. Bunun nedeni çalışılan sektörlerdeki farklılıklardan veya kullanılan verilerdeki farklılıklardan kaynaklı olabilir.

Çalışmamız literatüre bu alan için bir bakış açısı sağlamıştır. Farklı sektör veya farklı ülkelerin aynı sektörleriyle karşılaştırılarak çalışmalar yapılabileceği gibi aynı sektörde farklı oranlar ve dönemler için de çalışmalar yapılabilir.

ORCID

Muhammet Sait İşıldak <https://orcid.org/0000-0002-3156-1949>

KAYNAKÇA

1. Abeyrathna, S. P. G. M., & Priyadarshana, A. J. M. (2019). Impact of Firm Size on Profitability. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 9(6), 561-564.
2. Adnyani, I.G.S., & Suaryana, I. G. A. (2020). The Effect of Company Sizes, Sales Growth, And Profitability on Firm Values. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*. e-ISSN :2378-703X. Volume-4, Issue-6, pp-265-271.
3. Akgül, Y. (2020). Şirket Büyüklüğünün Aktif Kârlılığı Üzerindeki Etkisi: Türk Sigortacılık Sektöründen Kanıtlar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 993-1006.
4. Akram, T., Farooq, M.U., Akram, H., Ahad, A., & Numan, M. (2021). The Impact of Firm Size on Profitability – A Study on the Top 10 Cement Companies of Pakistan. *Jurnal Aplikasi Manajemen, Ekonomi dan Bisnis*.
5. Albayrak, A. S. (2008). Değişen Varyans Durumunda En Küçük Kareler Tekniğinin Alternatifi Ağırlıklı Regresyon Analizi ve Bir Uygulama. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 111-134.
6. Babalola, Y. A. (2013). The Effect of Firm Size on Firms Profitability in Nigeria. *Journal of Economics and Sustainable Development*, ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online) Vol.4, No.5, 2013 4(5), 90-94.
7. Bayındır, A. B., & Aksoy, M. (2024). Kovid-19 Pandemi Döneminde Kurumsal Sürdürülebilirlik Performansı ile Finansal Performans Arasındaki İlişki. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 453-478.
8. Çelik, E., & Arslanlı, K. Y. (2020). Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Firmalarının Piyasa Değeri ve Aktif Kârlılığını Etkileyen Finansal Oranların Panel Veri Analizi Yöntemiyle Belirlenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (88), 255-274.
9. Demirci, N. S. (2017). İmalat Sanayi Sektöründe Kârlılığın Belirleyicileri: TCMB Sektör Bilançolarıyla Panel Veri Analizi (1996-2015). *Ege Akademik Bakış*, 17(3), 381-393.
10. Diaz, J. F., & Pandey, R. (2019). Factors Affecting Return on Assets of US Technology and Financial Corporations. *Jurnal Manajemen dan Kewirausahaan*, 21(2), 134-144.
11. Doğan, M. (2013). Sigorta Firmalarının Sermaye Yapısı ile Kârlılık Arasındaki İlişki: Türk Sermaye Piyasası Üzerine Bir İnceleme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (57), 121-136.
12. Eskin İ., & Güvemli B. (2020). Çalışma Sermayesi Yönetiminin Kârlılığa Etkisi: Borsa İstanbul 50 Endeksi Örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 0(85), 65-76. 10.25095/mufad.673679.
13. Goh, T. S., Henry, H., Erika, E., & Albert, A. (2022). Sales Growth and Firm Size Impact on Firm Value with ROA as a Moderating Variable. *MIX: Jurnal Ilmiah Manajemen*, 12(1), 99-116.
14. Güriş, S., Çağlayan, E., & Güriş, B. (2013). Eviews ile temel ekonometri. *Der Yayınları*.
15. Güven, H. (2020). KOVİD-19 Pandemi Krizi Sürecinde E-Ticarette Meydana Gelen Değişimler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 251-268.
16. Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
17. Isık, O., Unal, E. A., & Unal, Y. (2017). The effect of Firm Size on Profitability: Evidence from Turkish Manufacturing Sector. *Journal of Business Economics and Finance*, 6(4), 301-308.
18. KAP: <https://www.kap.org.tr/tr/Endeksler> (Erişim tarihi: 12.06.2023).
19. Lungkang, G. O., & Rusgowanto, F. H. (2023). The Effect of Return on Assets (ROA), Debt To Assets (Dar), Earnings Per Share (Eps), Growth, and Size on Company Value in Manufacturing Companies. *Applied Accounting and Management Review (AAMAR)*, 1(2), 01-11.
20. Mariyana, I. Pengaruh Return on Asset, Sales Growth, Asset Growth, Cash Flow dan Likuiditas Terhadap Dividend Payout Ratio. *Fakultas Ekonomiuniversitas Muhammadiyah Jember*. Thesis no:1410411014.
21. Niresh, A., & Thirunavukkarasu, V. (2014). Firm Size and Profitability: A Study of Listed Manufacturing Firms in Sri Lanka. *International Journal of Business and Management*, 9(4).
22. Odalo, S. K., Achoki, G., & Njuguna, A. (2016). Relating Company Size and Financial Performance in Agricultural Firms Listed in the Nairobi Securities Exchange in Kenya. *International Journal of Economics and Finance*, 8(9), 34-40.
23. Öz, Ş. & Karahan, F. (2023). KOVİD-19 Pandemisinin Finansal Oranlar Üzerine Etkisi: BİST'te Bir İnceleme. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12,42-52. DOI: 10.58627/dpu-ibf.1373438.
24. Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross - Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312.

25. Pesaran, M. H. (2015) Testing Weak Cross-Sectional Dependence in Large Panels, *Econometric Reviews*, 34:6-10, 1089-1117, DOI: 10.1080/07474938.2014.956623.
26. Saldanlı, A., & Aydın, M. (2016). Bankacılık Sektöründe Kârlılığın Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi ile İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (24), 1-9.
27. Sarıkovanlık, V., Koy, A., Akkaya, M., Yıldırım, H. H. ve Kantar, L. (2019), *Finans Biliminde Ekonometri Uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık.
28. Satriya, B. Y., & Wahyudi, S. (2017). Analisis Faktor–Faktor Yang Mempengaruhi Nilai Perusahaan Manufaktur Dengan ROA Sebagai Variabel Intervening (Studi Pada Perusahaan Manufaktur Food and Beverages Yang Listed di BEI Tahun 2010-2012). *Diponegoro Journal of Management*, 6(3), 101-115.
29. Seissian, L. A., Gharios, R. T., & Awad, A. B. (2018). Structural and Market-Related Factors Impacting Profitability: A Cross Sectional Study of Listed Companies. *Arab Economic and Business Journal*, 13(2), 125-133.
30. Sofiyati, S., & Prastuti, D. (2020). Effect of Sales Growth, Liquidity and Solvency on Profitability in Retail Companies Listed on The Indonesia Stock Exchange (IDX). *Management Indonesian College of Economics*, Jakarta, 1-22.
31. Sumilat, C. I., Soleh, E. A., Henny, H., & Sari, R. K. (2023). Effect of Sales Growth, Leverage, and Size on ROE During COVID-19 Pandemic: Empirical Study on IDX-Listed Property Companies 2019-2021. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 426, p. 02078). EDP Sciences.
32. Taysı, K. (2020). Aktif Kârlılığa Etki Eden Faktörlerin Panel Veri Analizi Yöntemiyle Belirlenmesi. *Journal of Original Studies*, 1(1), 15-30.
33. Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *Panel Veri Ekonometrisi* (5. Baskım). Beta Yayınevi.

Evaluation of Family Law Reform in Muslim-Majority Countries and Somalia: The Case of Somali Socialist Family Law Reforms towards Women's Rights

Abdighani Abdikarim AHMED¹

¹ Sorumlu Yazar,
Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
abdighani143@gmail.com

Abstract

Studying Muslim family law is essential for understanding the legal and cultural frameworks that influence family dynamics in Muslim-majority countries. While there is extensive research on Muslim family law reforms and women's rights, there is a notable scarcity of literature focusing on the rights of minors and guardians, as well as women's maintenance rights, particularly in Somalia. This study examines Somalia's socialist period and compares it with family law reforms in other Muslim-majority countries, such as Pakistan and Turkey, to present the variation of women's rights in various contexts. This study also seeks to examine the dynamics between the socialist government, women's groups, and Somali Islamic scholars in the implementation of family law reforms. The research methodology involves a thorough review of relevant literature and historical records, focusing on legal texts and scholarly discourse to analyze these reforms. The findings reveal that failures in the Family Law underscore the need for reforms that align with cultural and religious values. Somalia's eventual return to Sharia law for family matters underscores the necessity of aligning legal systems with the values of the communities they serve.

Keywords: Socialism, Islam, Family Law Reform, Women Right, Somali

Jel Codes: J12, K36, K38, P39

Müslüman Çoğunluklu Ülkelerde ve Somali'de Aile Hukuku Reformlarının Değerlendirilmesi: Kadın Haklarına Yönelik Somali Sosyalist Aile Hukuku Reformları Örneği

Öz

Müslüman aile hukukunu incelemek, çoğunluğu Müslüman olan ülkelerdeki aile dinamiklerini etkileyen yasal ve kültürel çerçeveleri anlamak için elzemdir. Müslüman aile hukuku reformları ve kadın hakları üzerine kapsamlı araştırmalar mevcut olsa da, özellikle Somali'de küçüklerin ve vasilerin hakları ile kadınların nafaka haklarına odaklanan literatürün azlığı dikkat çekmektedir. Bu çalışma Somali'nin sosyalist dönemini incelemekte ve Pakistan ve Türkiye gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan diğer ülkelerdeki aile hukuku reformlarıyla karşılaştırarak kadın haklarının farklı bağlamlardaki değişimini ortaya koymaktadır. Bu çalışma aynı zamanda aile hukuku reformlarının uygulanmasında sosyalist hükümet, kadın grupları ve Somalili İslam alimleri arasındaki dinamikleri incelemeyi de amaçlamaktadır. Araştırma metodolojisi, bu reformları analiz etmek için yasal metinlere ve akademik söyleme odaklanarak ilgili literatürün ve tarihi kayıtların kapsamlı bir incelemesini içermektedir. Bulgular, aile hukukundaki başarısızlıkların kültürel ve dini değerlerle uyumlu reformlara duyulan ihtiyacı altını çizdiğini ortaya koymaktadır. Somali'nin ailevi konularda Şeriat hukukuna geri dönmesi, hukuk sistemlerinin hizmet ettikleri toplumların değerleriyle uyumlu hale getirilmesinin gerekliliğinin altını çizmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyalizm, İslam, Aile Hukuku Reformu, Kadın Hakları, Somali

Jel Kodları: J12, K36, K38, P39

Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Atıf/Cite as: Ahmed, A. A. (2024). Evaluation of Family Law Reform in Muslim-Majority Countries and Somalia: The Case of Somali Socialist Family Law Reforms towards Women's Rights. Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 35-46.

INTRODUCTION

Islamic law is perceived as a legal framework believed to possess universal truth, capable of adapting to various circumstances transcending both space and time. Its adaptability is evidenced by its ability to address contemporary issues arising from the ever-evolving human civilization. Islam is characterized by its universal nature, unrestricted by boundaries such as language, geographical location, age, or mundane regulations

The foundational principles of Islamic law are regarded as divine revelations that remain unchanging and linked to many aspects of the Muslim community. Among the most influential aspects of Islamic law is family law, which holds paramount significance in Islam since the time of the prophet. Marriage, divorce, maintenance and inheritance are topics addressed with thoroughness and depth in the Quran, surpassing almost any other subject. One of Islam's notable contributions to seventh-century Arabian society was the significant enhancement of women's status while abolishing the discriminatory culture that existed in pre-Islamic times. However, Islamic society has experienced changes in law as many Muslim-majority countries have adopted laws modeled after Western legal systems for crimes and civil transactions.

Despite this trend, family law continues to be governed by Islamic principles, albeit with some modifications in certain countries. This study seeks to determine the categorization of family reform in Muslim majority and compares Somali's family law reform in socialist era to other Muslim majority countries such as Somalia, Pakistan, and Turkey. We evaluate the extent of reforms in Muslim family law in several key substantive areas that have been the primary focus for reformers: (1) the right to maintenance of husband and wife (2) Minor and guardian rights. This article outlines the current state of family law in these specific areas.

In 1975, the Somali Socialist government introduced Somalia's Family Law, which was influenced by socialist ideology, led by the Soviet Union. These legal reforms aimed to modernize the legal system and were met with controversy, especially concerning changes to Sharia law, such as the prohibition of polygamy and the introduction of equal maintenance rights for both spouses. The socialist government, aspiring to establish socialism in Somalia, viewed the modernization of family laws as essential for its agenda. However, these reforms faced opposition from Islamic scholars who saw themselves as protectors of religious principles. They argued that alterations to Islamic Family Law undermined traditional Islamic legal norms. This study also seeks to examine the dynamics

between the socialist government, women's groups, and Somali Islamic scholars regarding the implementation of family law reforms.

The methodology employed in this study involves conducting a literature review and document review, a data collection method focused on studying and analyzing information from books, theories, and documents directly relevant to the study area. This approach allows for a comprehensive examination of existing literature and scholarly discourse on family law reform in Muslim-majority countries and the specific reforms enacted under the Somali Socialist government. By thoroughly reviewing relevant materials, including legal texts, academic articles, governmental documents, and historical records, this study aims to provide a nuanced understanding Legal matters of family law reforms in these contexts. Additionally, comparative analysis employed to identify reforms across Muslim-majority countries and to examine the distinctive features of the reforms initiated by the Somali Socialist government. Through this methodological framework, the study seeks to contribute to the existing body of knowledge on family law reform and its implications for legal systems and societal dynamics in Muslim-majority countries, with a particular focus on the Somali context.

CATEGORIZATION OF FAMILY LAW REFORM IN MUSLIM MAJORITY COUNTRIES

In many Muslim-majority countries, the government presents family law for Muslims, which is generally perceived by the populace as Islamic law codified into national legislation. Family law is often seen as the only area of Islamic law that has successfully resisted secularization and westernization. Preserving an Islamic framework for family law remains important to religious scholars, lawmakers, and large segments of Muslim societies (Stilt, Waheedi, & Griffin, 2018). However Family law holds a strategic position in the development of legal modernization in the Islamic world. According to Tahir Mahmood, countries can be categorized into three groups based on their family laws. First, there are countries that apply traditional Islamic family law, such as Saudi Arabia, Yemen, Kuwait, Afghanistan, Mali, Mauritania, Nigeria, Senegal, and Somalia. Second, some countries have secular family law, including Turkey, Albania, Tanzania, and the Muslim minorities in the Philippines and Russia. Third, there are countries that implement updated family law, involving substantive renewal and modernization of regulations. This category includes Indonesia, which has undertaken

legal reform or modernization along with Turkey, Lebanon, Egypt, Brunei, and Malaysia (Zayyadi, Ridwan, Arif Hidayat, Ubaidillah, & Masuwd, 2023).

Turkey is one of the countries that implement a secular system, where the legal framework is based on Western legal materials rather than classical Sharia. Tanzania also follows this approach by codifying special civil laws that apply to all citizens. A mixed legal system is commonly used in many Muslim-majority countries, including Egypt, Malaysia, Indonesia, Pakistan, Morocco, Nigeria, and Sudan. Each country has specific factors influencing their family law reforms. In Egypt, for instance, the concept of *Maslahah* (public interest) plays a significant role in the formulation of *washiah wājibah* (obligatory bequest). In summary, these countries have modified the classical Sharia system by incorporating specific provisions that are seen as necessary and significant for implementation (Muzaki, Jahar, & Suma, 2020).

Studies on Muslim law reforms and family law have been conducted by various researchers. Azmi, Ghazali, Prihartini, and Ghazali (2022) analyzed marriage guardianship provisions in Somalia and Indonesia, comparing Somalia Family Law with Indonesian Islamic Law. Muzaki, Jahar, and Suma (2020) researched the reform of the law of inheritance in Turkey and Tunisia. Qurratul and Rahmatan (2022) examined scientific socialism in Somalia's inheritance law. Miftahul Huda and Ahmad Bunyan studied marriage guardianship provisions in Somalia and Indonesia, focusing on family law reform and providing an overview of legal reform patterns in Muslim countries. Fuad Mahsun also researched the law of inheritance in Turkey, emphasizing the impact of secularization on legal reform but not addressing inheritance issues in detail. In contrast, Qurratul and Rahmatan (2022) specifically studied the influence of scientific socialism ideology on Islamic inheritance law in Somalia, as regulated in the Family Code of 1975. Therefore, this study will specifically address a research gap by examining the extent of reforms in Muslim family law in several key substantive areas that have been the primary focus for reformers, such as the right to maintenance of husband and wife, and the rights of minors and guardians. This article will compare the current state of family law in these areas across three contexts: Pakistan, Turkey, and Somalia during the socialist period.

MUSLIM FAMILY LAW REFORMS AND WOMEN RIGHT WITH SOME SELECTED RIGHTS

Minor and guardian right in family law

Islamic development in human life is typically divided into several stages; the prenatal period, which encompasses the time when a fetus is still in the mother's womb; the childhood period (*Thufulah*), referring to early childhood from birth until the child reaches the age of *tamyiz*, when they can distinguish between right and wrong; the *tamyiz* period, which lasts from when a child becomes *mumayyiz* until they reach puberty; the *Baligh* period, marking the transition from *tamyiz* to puberty; and the *Rushd* period, characterized by the attainment of full intellectual maturity (Mega & Octariza, 2022). In the Islamic conception, there is no fixed age limit for marriage; instead, it requires individuals to be both *aqil* (mentally mature) and *baligh* (having reached puberty). Most scholars agree that the age at which someone becomes *aqil* and *baligh* can vary significantly among individuals. This flexible approach to the age limit for marriage is considered very Islamic, as it prioritizes the best interests and welfare of the child (Retnowulandari, Indrasti, & Fitriliani, 2024).

Regarding the age limit for marriage in Sharia/Islamic law, there are no specific provisions or explanations about underage marriages. The Qur'an indicates that a person may enter into marriage according to their maturity. This is explained in the word of Allah Subhanahu wa Ta'ala (SWT) in Surah Al-Nisa verse 6:

"And test the orphans [in their abilities] until they reach marriageable age. Then if you perceive in them sound judgment, release their property to them..."

This verse emphasizes the importance of both physical maturity and sound judgment as prerequisites for marriage (*baligh*), rather than a specific age limit. In Islamic jurisprudence (*fiqh*), the term *baligh* is commonly used to denote the onset of maturity. This phase is marked by "nocturnal emission" (*hulum*), as mentioned in Surah Al-Nur, verse 59. According to all four major schools of thought (*madhabs*), experiencing a nocturnal emission signifies that a boy or a girl has entered the *taklif* stage, where they are obligated to fulfill religious duties. In the case of girls, maturity can also be indicated by menstruation or pregnancy alongside wet dreams (Maisarah, Afrizal, Zulfahmi, Mauliza, and Murni, 2019). However, Islam also acknowledges the marriage of minors who have not yet attained maturity. The majority of jurists maintain that if a minor who has not reached puberty but demonstrates the ability to distinguish between right and wrong and evaluate consequences, enters into marriage with

the consent and involvement of their legal guardians (parents), such marriages are considered valid. Furthermore, Islamic jurists contend that while mental capacity and puberty are prerequisites for a valid marriage contract, marriages arranged for minors before puberty, with the expectation of a successful marital life as perceived by their guardians or representatives, will be deemed valid. This perspective finds support in evidence from the Sunnah and reasoned interpretation (Acar, 2003).

All four madhabs cite the Hadith regarding the marriage of Aisha as evidence of the permissibility of marrying minors. This is derived from the well-known narrative of Aisha (may Allah be pleased with her), who was married during her childhood, as illustrated in the following hadith:

“Narrated `Aisha (may Allah be pleased with her): that the Prophet (PBUH) married her when she was six years old and he consummated his marriage when she was nine years old. Hisham said: I have been informed that `Aisha remained with the Prophet (PBUH) for nine years (i.e. till his death)” (Sahih al-Bukhari 5134).

Analyzing the normative foundation from a sociological perspective involves looking at the age of baligh (maturity) or the marriage age limit according to Islamic jurists (fuqaha), in places like Medina, a girl is considered to have reached maturity at the age of 9. This viewpoint aligns with the directive of Prophet Muhammad (PBUH) that Muslims should teach their children to perform prayers by the age of 7 and discipline them by the age of 10 if they fail to comply (Kumedi Ja'far, Mukri, & Susanto, 2021). Besides this, the four madhabs have made the following statements regarding the marriage of minors:

Imam shafi'i holds the view that a father can marry off his daughter, even if she is around fifteen years old and has not yet experienced menstruation, as long as it does not harm the child. The basis for this permissibility is the example of Abu Bakar, who marriage off his daughter Aisha (may Allah be pleased with her) to the Prophet Muhammad when she was six years old. Additionally, it is reasoned that all matters concerning young children fall under the father's responsibility. For the marriage to be valid, it must also fulfill the element of kafa'ah (compatibility) between the bride and groom (Al-Shafi'i, 1993).

Maliki scholars affirm that prophet Mohamed (PBUH) married Abu Bakar Sadiq's daughter, Aisha (may Allah be pleased with her), when she was still a young girl, around the age of 6 or 7. Consequently, they assert that a father has the right to marry off his daughter, even if she is still a child. Guardians must base their ability to arrange a

child's marriage on the child's best interests. (Ibn Abd Al-Barr, 2001).

Ibn Qudamah, representing the Hanbali school of jurisprudence, opined on the marriage of minors, particularly citing Aisha's marriage. He argued that since Aisha's consent was not challenged, her marriage stands valid. He justify her consent to that of an unborn child, suggesting that her lack of objection implied consent. This viewpoint highlights the importance of understanding the circumstances and conditions surrounding the marriage of minors in Islamic law (Abdurrahman Ibn Qudamah, 1994).

According to Hanafi scholars such as Imam Sarakhsi's opinion, representing the Hanafi School, explicitly supports marriages conducted by young children (Hamid & Maulidin, 2022). Scholar stated that the capability to marry minors is based on the criteria of compatibility (kafa'ah) between the bride and groom, facilitated through the payment of mithl dowry (equivalent dowry). This is established through a contractual process that allows for the option of khiyar (choice) if either party reaches adulthood later (Ibn Abidin, 1979).

The scholars (fuqaha) mentioned above have agreed on two criteria: acceptance of guardianship for minors with the condition of Kafa'ah (compatibility), and the criteria for puberty and age of maturity. Scholars also acknowledge the acceptance of the contractual process that allows both parties to have khiyar (choice). However, they differ in estimating the age limit for the realization of these criteria for puberty. According to Abu Hanifa, the onset of puberty may occur as the age of eighteen for boys and seventeen for girls. According to Shafi'i, the age limit for reaching puberty is 15 years for males and 9 years for females. On the other hand, according to the Hambali School, puberty is indicated by a wet dream for boys or reaching the age of 15, while for girls, it is marked by menstruation. Maliki scholars differ from other schools in that they provide a more extensive list of signs indicating physiological changes to the body, which includes growth of pubic hair, body odor, and voice changes. In instances where none of these signs develop, Maliki jurists consider the age of eighteen as the age of maturity for both males and females. (Tan, 2018) . Even though these four madhabs offer differing interpretations, Muslim countries generally maintain a distinction between the marriage age limits for males and females. However, not all countries align the legal age limit for marriage for men and women equally, as depicted in the following table:

TABLE 1 Minimum Age Marriage in Muslim Countries

No	Country	Minimum Marriage Age (Female)	Minimum Marriage Age (Male)	Marriage Age Approval Detail
1	Afghanistan	16 years old	18 years old	15 with the consent of a parent or guardian and the court
2	Algeria	19 years old	19 years old	
3	Azerbaijan	17 years old	18 years old	
4	Bahrain	15 years old	18 years old	marriages below the designated age limits can be authorized by a Sharia court
5	Bangladesh	16 Years old	21 years old	Parental consent is required, which could permit marriages for girls as young as 16.
6	Egypt	18 years old	18 years old	
7	Indonesia	16 years old	19 years old	
8	Iran	13 years old	15 years old	Girls as young as nine may be married with permission from both the court and their father. Boys under 15 require court approval for marriage.
9	Iraq	15 years old	15 years old	By law, the minimum age for marriage is 15 with parental permission
10	Jordan	15 years old	15 years old	Both male and female may be married with the consent of both a judge and a guardian
11	Kuwait	17 years old	18 years old	
12	Lebanon	17 years old	18 years old	
13	Libya	18 years old	18 years old	
14	Malaysia	16 years old	18 years old	
15	Oman	18 years old	18 years old	A judge may permit a person to marry at a younger age when it's deemed in the minor's interest by either the judge or the family
16	Pakistan	16 years old	18 years old	
17	Palestine	18 years old	18 years old	Religious law permits marriage from age 15, but child marriage seems uncommon.
18	Qatar	16 years old	18 years old	
19	Saudi Arabia			The law doesn't set a minimum marriage age, but Sharia suggests girls can marry after puberty. Some senior religious leaders mention girls as young as 10 may marry.
20	Somali			The current Somali federal constitution does not stipulate a minimum legal age for marriage
21	Sudan	10 years old	15 years old	
22	Syria	17 years old	18 years old	Aged 15 or older, marriage may occur if a judge deems both parties willing and physically mature, with consent from fathers or grandfathers
23	Tunisia	18 years old	18 years old	
24	Turkey	16 years old	16 years old	Marriage is allowed at 17 with parental permission and at 16 with court approval.
25	Yemen			Marriage had no minimum age requirement, and girls as young as eight were wed.

Source: pew research center (2016) Marriage Laws around the World.

https://assets.pewresearch.org/wpcontent/uploads/sites/12/2016/09/FT_Marriage_Age_Appendix_2016_09_08.pdf

This table indicates that there's significant variation in the minimum marriage ages across Muslim countries. For females, the minimum age ranges from 10 years old in Sudan to 19 years old in Algeria. For males, it ranges from 15 years old in several countries to 21 years old in Bangladesh. There's also a noticeable gender gap in the minimum marriage age, with females often being allowed to marry at younger ages compared to males. For

example, in Iran, females can legally marry at 13 years old, while males must be at least 15 years old.

Besides the legal age set by the government, there are two other factors that can allow a person to enter into marriage: parental approval and court decisions. Parental approval, which the four madhabs accept as valid for minors, has been a major factor applied in many Muslim countries. For example, in Turkey, the legal age of

marriage is 18, but there are a few exceptions that allow someone to marry before turning 18. A 17-year-old may be granted permission to marry with the consent of their parents or legal guardian (Polat & Reva, 2019). In Somali Socialist Family Law reform, Article 16 stipulates that individuals are allowed to freely contract marriage upon reaching the age of 18. However, a woman who is at least 16 but not yet 18 years old may marry with the consent of her guardian. The law also grants the court the authority to exempt parties from adhering to these age limits in cases of necessity. Furthermore, Article 19 of the law specifies that girls who have not reached the age of maturity can be represented in the marriage contract by their father. In the absence of the father, the representation is shifted and done by the mother, followed by the grandfather, elder brother, and then the uncle. These provisions reflect the legal framework in Somalia socialist family law aimed at regulating marriage age and ensuring that minors are protected through guardian consent and judicial oversight, while also allowing for familial representation in marriage contracts in the absence of parents (Somali family law, 1975).

The difference between the concept of legal guardianship in Islam and the provisions outlined in Somalia's socialist family law reform lies primarily in the roles and eligibility criteria for guardians, especially regarding women. In Islamic jurisprudence, particularly under traditional interpretations of Islamic law (Sharia), guardianship (wilayah) is typically restricted to male relatives for certain matters, including marriage contracts. According to these interpretations, women generally cannot act as guardians in formal legal contexts such as marriage contracts. This is based on interpretations of religious texts and societal norms prevalent in many Muslim-majority countries (Farooq, 2019). On the other hand, Somalia's socialist family law reform, as outlined in Article 19, introduces a more inclusive approach by allowing women, such as the mother or other female relatives like the grandmother or elder sister, to represent girls who have not reached the age of maturity in marriage contracts. This provision expands the scope of legal guardianship beyond traditional Islamic norms, recognizing the authority of female relatives in familial representation and decision-making processes concerning marriage. Additionally Somalia's socialist family law reform demonstrates a departure from this norm by allowing for broader familial representation, thereby aiming to ensure minors are protected through a more inclusive and gender-neutral approach to guardianship and legal oversight.

In contrast Pakistan regulates marriage age through the Child Marriage Restraint Act of 1929. According to

this law, child marriage is defined as a marriage in which either party is under the age of eighteen if a boy, or under the age of sixteen if a girl. The law considers individuals under this age as minors and criminalizes such marriages. It stipulates that anyone who performs such a marriage can be punished with simple imprisonment for up to six months and a fine. This approach aims to protect minor's right from the risks associated with early marriages, irrespective of parental consent, thereby prioritizing legal age limits over parental wishes in the interest of safeguarding children's rights (The Child Marriage Restraint Act, 1929).

In most Muslim countries, modern legislation has largely abolished the guardian's right to arrange a minor's marriage. However, in Pakistan, guardians still retain this right. Under the Muslim Family Laws Ordinance of 1961, a girl can annul such a marriage before the age of eighteen, provided the marriage was contracted before she turned sixteen and has not been consummated. Similarly, in Turkey, the consent of a minor's guardian is both necessary and sufficient for arranging a minor's marriage (Ersay, 2021; Akçay, Yiğit, & Bay, 2024). In the Somali Socialist Family Law, the will of the girl is also given significant consideration to preserve her rights to enter Marriage. Article 16 stipulates that if a guardian refuses to consent to the marriage of his ward that is over 16 but less than 18 years of age, a Judge or an authorized person from the Ministry of Justice and Religious Affairs will assume guardianship and carry out the marriage according to the ward's wishes. This approach highlights the balance between traditional guardian authority and the individual autonomy of the minor, reflecting an effort to ensure that the minor's preferences are respected while still adhering to legal frameworks.

These comparisons highlight diverse approaches to marriage age regulation shaped by religious measures and efforts to safeguard minors. Turkey, Pakistan and Somali Socialist Family law appreciate parental or guardian consent alongside legal age limits, accommodating flexibility within their legal frameworks. In contrast, Pakistan has laws criminalize underage marriages to uphold children's rights to enter marriage at less than sixteen years. These differing strategies illustrate how countries navigate societal challenges surrounding early marriage through distinct legal lenses.

MAINTENANCE RIGHTS OF HUSBAND AND WIFE

Maintenance, termed "nafaqa," is derived from the Arabic word "infaq," meaning "to spend, to consume." It includes provisions, money spent to meet needs, and other

material values. "Nafaqa" appears twice in the Qur'an (Al-Baqarah 2:270; Al-Tawbah 9:121) and is mentioned in over seventy places from its root. It is also frequently referenced in Hadith. In Islamic law, nafaqa extends beyond family law to cover social justice, animal rights, and environmental protection, encompassing necessary expenses to support both living beings and non-living entities under one's responsibility. This illustrates the comprehensive and universal nature of Islamic law's approach to nafaqa (Erbay, 2006).

In Muslim law, marriage is a civil contract that creates certain rights and responsibilities, including the husband's duty to provide maintenance for his wife. This obligation of the husband is reinforced by numerous verses in the Holy Quran and the Sunnah (Ferdousi, 2021). Under Islamic law, the established principle that the male is the 'provider' is largely derived from the explanation in Surah Al-Nisa while mentioning maintenance rights in other verses. The Holy Quran states:

"Men are the protectors and maintainers of women, because Allah has given the one more (strength) than the other, and because they (men) support them (women) from their means" (Al Quran, Surah 4: Verse 34).

The above verse explicitly outlines that a woman has the right to receive maintenance from her husband. Furthermore, Islamic law establishes that a Muslim wife is entitled to maintenance throughout the marriage. The Holy Quran also addresses the issue of maintenance both during marriage and in the event of divorce, stating that:

"Let them live where you live during their waiting period, according to your means. And do not harass them to make their stay unbearable. If they are pregnant, then maintain them until they deliver. And if they nurse your child, compensate them, and consult together courteously. But if you fail to reach an agreement, then another woman will nurse the child for the father" (Al-Quran, Surah Al-Talaq 65:6)

"There is no blame on you if you divorce women before consummation or the fixation of their dower, but bestow on them (a suitable gift) the wealthy according to his means, and the poor according to his means, - a gift of a reasonable amount is due from those who wish to do the right things" (AL- Quran, Surah Al Baqarah 2:236).

"For divorced women Maintenance (should be provided) on a reasonable (scale). This is a duty on the righteous" (Al Quran, Surah AL Baqarah 2:241).

All the verses mentioned above indicate that maintenance is a financial entitlement of the woman and a responsibility of the husband. The husband is required to provide maintenance to his wife regardless of whether

she is divorced or still living with him. Clearly, a wife who resides with her husband is entitled to maintenance to a greater extent than a divorced wife. Additionally, the Quran specifies that the maintenance should be in line with the husband's financial means (Siddique & Gul, 2019).

The Hadith also provides guidance on maintenance obligations. The Prophet Muhammad (PBUH) stated:

"When a Muslim spends something on his family intending to receive Allah's reward, it is regarded as sadaqa for him" (Sahih Bukhari, 2630).

In another instance, Narrated Aisha:

"Hind bint Utba approached the Prophet and said, "O Allah's Messenger! Abu Sufyan is a miser, so is it sinful of me to feed our children from his property?" The Prophet replied, "No, except if you take for your needs what is just and reasonable" (Sahih Bukhari, 277).

Furthermore, Muslim scholars and jurists agree that a woman's right to maintenance begins with marriage, making her the primary recipient of this entitlement, even before children, parents, and relatives. However, the applicability of this right varies by Muslim country. In some Muslim countries, such as Iran, Tunisia, and Pakistan, a wife is entitled to seek a divorce if her husband fails to provide maintenance (Naqvi, 1974). Pakistani law, under the Muslim Family Laws Ordinance, 1961, mandates that a husband must provide adequate maintenance to his wife during marriage and through the 'iddah period after divorce, with failure to do so allowing the wife to seek redress through an Arbitration Council. The law, however, does not address post-'iddah maintenance, despite recommendations from the Law and Justice Commission of Pakistan, and the judiciary generally bases maintenance amounts on the husband's financial capacity, affirming that maintenance is a financial right of the wife and an obligation of the husband in all living arrangements, only enforceable until the end of the 'iddah period (Siddique, 2023).

Pakistan's family law aligns with the general principle upheld by classical Muslim jurists, which does not hold a wife responsible for supporting her husband. However, an exception is found in the view of Ibn Hazm, who argued that a wife could be responsible for her husband's maintenance during the marriage if he is impoverished and unable to support himself and the family (Balta, 2022). Jurisdictions where the concept of a wife's duty to provide maintenance for her husband, as articulated by Ibn Hazm, has been implemented in Turkish family law. The Turkey's family law stipulates that a wife must financially support her "innocent" husband, according to her

financial capacity, for up to one year if he experiences significant financial difficulty following the divorce, even if she was not at fault for the reasons behind the divorce (Naqvi, 1974). This view is slightly reflected on the Somali socialist Family legal framework introduced in 1975, which includes the following provisions:

- a) Both spouses are required to share the expenses of the marital home in proportion to their incomes. However, if one spouse is unable to contribute, the other spouse must cover all the expenses on their own.
- b) In the event of a dispute between spouses, the court may consult experts on the matter and make a decision based on their advice.
- c) If either spouse fails to meet their maintenance obligations, they must still contribute their share, provided they are not completely impoverished.
- d) If a spouse cannot obtain maintenance from their partner due to reasons other than the partner's financial inability, the court will determine the amount of maintenance. This amount will be charged to the defaulting partner, and the other spouse will be permitted to incur debts up to the specified amount.
- e) The creditor has the right to seek repayment directly from the party against whom the court has issued a judgment.

These comparisons reveal different approaches to maintenance rights and responsibilities. Pakistan follows the principle that wives are not required to support their husbands financially. In contrast, Turkey adopts Ibn Hazm's view, which mandates that wives provide financial support in cases of need. Meanwhile, Somali socialist family law includes detailed provisions for sharing expenses and enforcing maintenance, holding both spouses accountable for covering any unpaid amounts. In Somalia Socialist, the Family Law mandates that both the husband and wife share the expenses of the matrimonial home in proportion to their earnings. If one spouse is unable to contribute due to financial constraints, the other spouse is responsible for bearing all the expenses. In the event of a dispute between the parties, the court has the authority to seek the opinion of individuals who have knowledge of the dispute and to make a decision based on the best interests and circumstances of the involved parties. This approach ensures a fair and equitable distribution of financial responsibilities within the marriage (Wani, 2003). These variations in Family law across these countries demonstrate how different legal systems address financial obligations within marriage.

DYNAMICS OF FAMILY LAW: SOMALI SOCIALIST GOVERNMENT, WOMEN'S GROUPS, AND ISLAMIC SCHOLARS

At independence, African countries faced the challenge of deciding the type of state to establish. Between 1950 and the mid-1980s, thirty-five African countries adopted socialism at some point. During the 1960s, socialism in Africa was seen as a tool to achieve independence from Western influence and to spur rapid economic development while emphasizing African values. African leaders viewed socialism as a means to assert political sovereignty and to foster economic self-reliance. The ideology was attractive because it promised to break free from colonial legacies and create a distinct path for African nations. The African leaders believed socialism provided the best opportunity to overcome the numerous obstacles faced by these new states. Initially, African leaders developed hybrid versions of socialism, known as African socialism. However, by the 1970s, several states shifted towards a more orthodox version of socialism, known as scientific socialism (Thompson, 2019).

In some African countries, such as Algeria, Tunisia, Egypt, and Libya, socialism is understood in the context of nationalism and as an ideology that can help these countries free themselves from colonial dependency, which is primarily based on capitalism and imperialism. For instance, Algeria, after independence, faced a diversity of cultures, languages, and religions, alongside political, economic, and social problems. Nationalist leaders like Mohamed Boudiaf sought to unify Algerians to eliminate these differences. In contrast, in other African countries like Ghana, Nigeria, and Mali, socialism is understood in the context of Pan-Africanism. Pan-Africanism is a political movement calling for unity among Africans to resist the return of colonialism. Simply put, Boudiaf embedded socialism in nationalism, whereas Nkrumah integrated it into Pan-Africanism (Remouche, 2020). The classification of socialist states in Africa highlights the diverse approaches to socialism adopted by different countries on the continent. These can be broadly categorized into three types:

- African Socialist Countries: These were the first-wave countries where the initial leaders adopted a socialist path but worked to develop a unique, indigenous African socialist ideology. The focus was on aligning socialism with African traditions and values, creating a distinctive version of socialism that was not merely an import from Europe but rather an adaptation suited to the African context.

- Afro-Marxist Countries: In these countries, military dictators adopted Marxist ideology, often labeling their states as people's republics. This form of socialism is sometimes referred to as "praetorian" or "scientific socialism" due to its structured and often authoritarian nature. These regimes often implemented strict Marxist policies and maintained strong central control over the state apparatus.
- Afro-Communist Countries: These states had a strong dependence on the Soviet Union and attempted, to varying degrees, to emulate the Soviet system. The influence of the USSR was significant, and the political and economic structures in these countries closely mirrored those of the Soviet model. The extent of Soviet influence varied, but the alignment with communist principles was a defining characteristic (Lösch, 1990).

The differences in these classifications reflect the varying interpretations of socialism across Africa, influenced by local contexts, leadership, and external alliances. African socialist countries focused on creating a home-grown ideology, Afro-Marxist countries emphasized strict Marxist principles often under military regimes, and Afro-communist countries closely aligned with the Soviet Union, adapting its systems and practices. Regarding the previously mentioned classification, Somalia was categorized as an Afro-Marxist country. It was the first nation in the Horn of Africa to embrace socialism, and its socialist experiment remains one of the most notable in the region. On October 21, 1969, General Mohamed Siad Barre seized power through a coup d'état. A year later, in October 1970, Barre declared that Somalia had adopted scientific socialism and had become a socialist state (Muhumed, 2021). This alignment made Somalia a key ally of the Soviet Union. To understand the Soviet Purpose in Somalia, it's crucial to consider the country's historical significance and strategic location. Somalia has long been a key area for foreign powers. During European colonialism, Britain and Italy relied on military force to secure their positions there. The Soviet Union utilized Somalia to enhance its presence and influence in the region, capitalizing on its strategic location, while also promoting it as a "socialist state." After the October 1969 coup, the Soviets significantly increased aid and investment in Somalia. By 1974, they had established key facilities, including a meat factory in Mogadishu, a deep-sea port in Berbera, and a fish plant in Lasqorey. Moscow leveraged the Somali state to further its regional political goals, using it as a tool to advance its objectives and promote it as a developing socialist state, aiming to create a society free from "exploitation" (Guudle & Ozev, 2019).

For the Somali socialist government, the immediate external goal behind the military regime's decision to apply scientific socialism was to secure military assistance from the Soviet Union amid ongoing territorial disputes with Ethiopia and Kenya. Although the Ethiopian-Somali War (1977-1978) led to fallout between Somalia and the Soviet Union, as the Soviets shifted their support to Ethiopia, the socialist policies continued in Somalia until 1980 as Somalia began seeking economic, military, and political assistance from Western countries. Afterward, Somalia shifted its focus to Western countries for economic, military, and political support (Mubarak, 1996). Internally, during the 1970s, the socialist regimes increasingly used socialism as a tool for consolidating and maintaining political power. The government aimed to leverage socialist principles to strengthen its domestic control and stabilize its rule (Lösch, 1990). Somali government increasingly focused on using socialism to consolidate and maintain political power. The regime hoped that embracing socialist principles would strengthen its control domestically and stabilize its rule. To consolidate power within society and ostensibly legitimize a regime that had come to power through undemocratic means, the regime established and utilized the Somali Women's Democratic Organization for its own purposes. President Siad Barre viewed women as a valuable means to legitimize his authority and consolidate his power to the point of achieving complete Gramscian hegemony (Ingiriis, 2015).

During Somali socialist government's rule in Somalia, there were notable advancements in gender equality. Women saw improved rights in citizenship, better access to social services and jobs, and the introduction of paid maternity leave. Additionally, women gained significant political representation, making up 10 percent of the members of parliament. These reforms were part of Barre's broader efforts to modernize the country and promote social justice (Gardner & El Bushra, 2004). Various laws were enacted to enhance women's roles in society, with the most notable being the Family Law of 1975, which became effective in 1978 (Touati, 1997). This law establishes equal responsibilities for maintenance for both partners and provides equal inheritance rights. It describes marriage as a contract between a man and a woman who are equal in rights and duties with its foundation being mutual understanding and respect. This law is grounded in the principles of a socialist state, with its central concern being the promotion of equal rights for both men and women (Qurratul & Rahmatan, 2022). The provisions in this law directly conflicted with Islamic law, which, along with customary law (Somali: *xeer*), had traditionally governed family matters in Somali society.

Consequently, many of these new regulations encountered resistance and were frequently disregarded by conservative Islamic factions within society (Ingiriis & Hoehne, 2013).

Siad Barre's military regime had been involving itself in religious matters well before the introduction of this law. To curb religious movements across the nation, the government had assigned religious affairs to the Ministry of Judicial and Religious Affairs, aiming to control the country's religious narrative (Mohamed, 2015). The regime maintained that the new Family Law was not at odds with Islam but instead represented a modernist perspective. In contrast, Islamic scholars contended that the law advanced secularization by meddling with the most sacred aspect of society—the family. They argued that family issues were strictly regulated by Islamic jurisprudence and saw the law as a violation of Shari'a and a rejection of Qur'anic principles, which they equated with outright apostasy (Abdullahi, 2011). This brought tension between the regime and religious scholars, highlighting the broader conflict between secular and religious-based approaches to family law.

After the Family Law proclamation and the subsequent crackdown on Islamists, numerous prominent scholars were either imprisoned or fled to Saudi Arabia. Notably, this took place during a period of booming economies and a resurgence of Islamic revivalism across the Arab Muslim world. The resulting economic prosperity and access to education empowered the emerging Islamic movement to reorganize. The regime's harsh treatment of Islamic scholars, combined with support from conservative Arab regimes and exposure to various Islamic ideologies and activism, significantly altered the Islamic landscape in Somalia (Abdullahi, 2011).

In August 1975, six months after the Family Law controversy, 60 prominent, high-ranking officers were dismissed from their positions. Among them were leaders of the Islamic awakening: Sheikh Maxamad Geryare, Sheikh Maxamad Macallin, and Sheikh Cabduqani. Sheikh Maxamad Macallin and Sheikh Cabduqani were imprisoned, while Sheikh Maxamad Geryare escaped the country via Kenya to Saudi Arabia. In addition to those imprisoned, several activists of the Islamic awakening fled to Saudi Arabia and Sudan to regroup (Abdullahi, 2011).

In additionally three main perspectives explain why the Somali regime adopted the Family Law and executed scholars. The first thesis argues that these actions were driven by foreign assistance and lacked ideological motivation, aiming to show the regime's strength and commitment to secular socialist ideology to compete with Marxist Ethiopia for support from socialist countries. The

second thesis attributes these actions to the dictatorial ambitions of President Siyad Barre, viewing the Family Law event as a pre-emptive strike against the emerging Islamic movement, perceived as a threat to the revolution alongside clanism. The third thesis considers the motivation ideological, seeing the adoption of the Family Law and suppression of Islamists as preparatory steps for forming the Socialist Revolutionary Party in 1976, intended to lead the socialist transformation of Somali society. The adoption of the Family Law and the suppression of its opponents were intended to achieve all three objectives (Abdullahi, 2011). Despite these intentions, the Family Law did not achieve its objectives. It lacked community support and acceptance, particularly from women who were reluctant to embrace the new laws due to their conflicts with religious and traditional norms (Ingiriis & Hoehne, 2013). This reflects a broader principle articulated by Roscoe Pound, who posited that law functions as a tool of social engineering. According to Pound, a successful law is one that resonates with the society it governs and is effectively integrated into the community's existing practices and beliefs. Similarly, Islamic law, as a "living law," is widely used and aligned with societal values and state regulations. The disconnect between the Family Law and the community's established law illustrates a failure in achieving effective social engineering and underscores the importance of aligning legal reforms with the values and practices of the society they aim to regulate (Zayyadi, Ridwan, Arif Hidayat, Ubaidillah, & Masuud, 2023). For instance, the Somali socialist government enacted Family Law that prohibited polygyny. Despite these prohibitions, religious figures and individuals close to the regime continued to marry multiple wives, thereby this undermining the law's effectiveness. Additionally, the Family Law inadvertently led to increased levels of domestic violence and divorce, revealing its disconnect from societal practices and needs (Mohamed, 2015). This misalignment contributed to the discontinuation of the Family Law's application in Somalia. Currently, the Somali federal government applies Sharia law to family matters, aligning legal practices more closely with the cultural and religious values of Somali society.

CONCLUSION

The exploration of Muslim family law reforms and women's rights reveals a complex interplay between tradition and modernization, reflecting diverse interpretations and adaptations across different jurisdictions. The formal limits set by government is attached to the Islamic juristical view. For instance The Islamic legal framework emphasizes the importance of maturity and guardianship

in marriage, allowing flexibility in defining the age of marriage based on maturity rather than a fixed age limit. However, practices and interpretations vary significantly, as evidenced by the diverse marriage age regulations across Muslim-majority countries. Somalia's socialist family law reforms, notably the 1975 Family Law, aimed to promote gender equality by incorporating progressive provisions such as the inclusion of female guardians in marriage contracts. Yet, these reforms faced challenges due to their discord with traditional Islamic and customary practices, ultimately leading to a reversion to Sharia law for family matters.

Maintenance rights also highlight the variations in how different legal systems address marital responsibilities. While Islamic law mandates that husbands provide maintenance to their wives, some countries like Pakistan and Turkey have additional provisions affecting financial support within marriage. Pakistan enforces maintenance obligations during marriage and the 'iddah period, while Turkey extends financial support requirements of both partner even after divorce. Somali socialist law also reflects a unique approach, emphasizing equal responsibility of both partners to maintenance and proportionality in financial contributions and providing mechanisms for resolving disputes. These variations reflect ongoing debates about gender equality, aiming to balance the protection of women's rights with broader ideological considerations of class conflict and equitable treatment

Socialism became widely popular in several post-independence African regions, including Somalia. Many African countries adopted socialism to enhance political sovereignty, foster economic self-reliance, and move away from colonial legacies. The ideology offered prospects of rapid development and freedom from Western influence, and it was implemented in various ways across the continent. However, despite its developmental promises, there is a general agreement in the literature that socialism did not succeed in Africa, failing both as an ideology and as a development strategy (Muhumed, 2021). Under the Somali socialist government, Somalia adopted Afro-Marxism and aligned with the Soviet Union for military and economic support. Somali Socialist regime introduced notable reforms, such as the 1975 Family Law to promote gender equality and women right. However, this law clashed with traditional Islamic and customary practices, facing resistance from religious groups and illustrating the difficulties of implementing reforms that diverge from Islamic law and societal norms. The failure of the Family Law shows the need for legal reforms to align with cultural and religious values. Somalia's eventual shift back to Sharia law for family issues emphasizes the importance of aligning legal systems with the values of the communities they serve.

ORCID

Abdighani Abdikarim Ahmed <https://orcid.org/0000-0003-2050-548X>

REFERENCE

1. Abdullahi, A. M. (2011). *Islamic movement in Somalia: A historical evolution with a case study of the Islah movement* (Doctoral dissertation, McGill University).
2. Abdurrahman Ibn Qudamah. (1994). *Al-Sharh al-Kabir* (Vol. 4). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
3. Acar, İ. (2003). Islam Hukukunda Evlenme Ehliyeti Bakımından Küçüklerin Evlendirilmesi Problemi. *Dini Araştırmalar*, 6(2), 125-140.
4. Akçay, S., Yiğit, R. R., & Bay, F. (2024). Experiences of child marriage among women and men in Turkey. *Journal Of Child And Family Studies*. <https://doi.org/10.1007/s10826-024-02791-5>
5. Al-Shafi'i, M. (1993). *Al-Umm* (Vol. 4). Beirut: Dar al-Kitab al-Ilmiyyah.
6. Balta, Y. (2022). The contribution of maintenance responsibility to social welfare in Islamic law. *Journal of Religious Sociology Research*, 2(2), 35–62. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2598351>
7. Erbay, C. (2006). Nafaka. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Vol. 32, pp. 282). TDV Yayınları
8. Ersoy, E. (2021). The marriage, documents and divorce in Turkey. *Jurnal Pembaharuan Hukum*, 8(1), 86. <https://doi.org/10.26532/jph.v8i1.15264>
9. Farooq, M. (2019). Walayah (Guardianship): The authority over a woman's choice in marriage and how this reflects a desire to control and Kafa'a (Equality): A barrier to a woman's marriage choice? *Granite Journal*, 3(2), 20-27. ISSN 2059-3791.
10. Ferdousi, N. (2021). Protection of wife's right to maintenance in Bangladesh: An overview. *Malaysian Journal of Syariah and Law*, 9(2), 173–180. <https://doi.org/10.33102/mjssl.vol9no2.246>
11. Gardner, J., & El Bushra, J. (Eds.). (2004). Women's rights, leadership, and political empowerment: Introduction. In *Somalia—the untold story* (pp. 175–188).
12. Guudle, O., & Ozev, M. H. (2019). Somali state conflict: Revisiting the political economy of the Somali security state (1969-1991). *Middle Eastern Studies*, 11(2), 206-233.
13. Hamid, A., & Maulidin, A. (2022). Marriage Age Limit in Hanafi Mazhab And Its Relevance With Law No. 16 Years 2019. *Al Mashaadir Journal*, 3(1). Retrieved from

- <https://jurnal.stisummulayman.ac.id/index.php/almashadir/article/view/88>
14. Ibn Abd Al-Barr. (2001). *Al-Kafi*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah.
  15. Ibn Abidin. (1979). *Hasyiyah Rad al-Muhtar* (Vol. 3). Beirut: Dar al-Fikr.
  16. Ingiriis, M. H. (2015). 'Sisters; was this what we struggled for?': The gendered rivalry in power and politics. *Journal of International Women's Studies*, 16(2), 376-394. Available at <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol16/iss2/24>
  17. Ingiriis, M. H., & Hoehne, M. V. (2013). The impact of civil war and state collapse on the roles of Somali women: A blessing in disguise. *Journal of Eastern African Studies*, 7(2), 314-333. <https://doi.org/10.1080/17531055.2013.776281>
  18. Kumedi Ja'far, A., Mukri, M., & Susanto, I. (2021). Reconstruction of marriage age limit according to law number 16 yea, 2019 about marriage. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 24(Special Issue 1).
  19. Lösch, D. (1990). Socialism in Africa. *Intereconomics*, 25(6), 300-306. <https://doi.org/10.1007/BF02928799>
  20. Mohamed, I. A. (2015). Somali women and the socialist state. *Journal of Georgetown University-Qatar Middle Eastern Studies Student Association*, 4. <https://doi.org/10.5339/messa.2015.4>
  21. Mubarak, J. A. (1996). *From bad policy to chaos in Somalia: How an economy fell apart*. Greenwood Publishing Group.
  22. Muhumed, M. M. (2021). Scientific socialism in the Horn of Africa: Revisiting the Somali socialist economy. *Journal of Somali Studies*, 8(1). <https://doi.org/10.31920/2056-5682/2021/v7n1a3>
  23. Muzaki, K. A., Jahar, A. S., & Suma, M. A. (2021). Reform of the law of inheritance in Turkey and Tunisia. *Al-Adalah*, 17(2), 249-268. <https://doi.org/10.24042/ada-lah.v17i2.8031>
  24. Naqvi, S. A. R. (1974). Modern reforms in Muslim family laws — A general study. *Islamic Studies*, 13(4), 235–252. <http://www.jstor.org/stable/20846925>
  25. The Child Marriage Restraint Act (1929). Retrieved March 06, 2024, from <https://kp.gov.pk/uploads/2016/02/3.ChildMarriageRestraintAct1929.pdf>
  26. Polat, O., & Reva, Z. (2019). Legal dimension of child marriages in Turkey: Compared with the Eastern Europe and Middle East countries. *International Journal of Research - Granthaalayah*, 7(4), 338-354. Retrieved on 01.03.2023 from <https://doi.org/10.29121/granthaalayah.v7.i4.2019.916>
  27. Puspita, M., & Octariza, N. (2022). The rule minimum age of marriage in Islamic family law in the Muslim world. *International Journal of Social Science and Religion (IJSSR)*, 3(2). <https://doi.org/10.53639/ijssr.v3i2.71>
  28. Qurratul, U., & Rahmatan, M. (2022). Scientific socialism in the inheritance law in Somalia. *Jurnal Al-Dustur*, 5(2). Department of Constitutional Law, Postgraduate Program of IAIN Bone. <https://doi.org/10.1234/jurnalal-dustur.2022.1234567>
  29. Remouche, T. (2020). African socialism in Kwame Nkrumah's Africa must unite (1963) and Mohamed Boudiaf's Oû va l'Algérie? (1964) [Master's thesis, Université Mouloud Mammeri de Tizi-Ouzou]. Faculty of Letters and Languages, Department of English.
  30. Retnowulandari, W., Indrasti, M., & Fitriliani, Y. (2024). Is marriage age restriction un-Islamic? (Comparative study of Indonesia and Pakistan with gender perspective). <https://doi.org/10.18502/kss.v8i21.14781>
  31. Siddique, H. M., & Gul, R. (2019). Woman's right to maintenance in Islamic law. *Al-Azhar*, 5(1). Retrieved from <https://www.tehqeegat.org/downloadpdf/11917>
  32. Somalia. (1975). Family Law No. 23, 1975. Retrieved from <https://muslimfamilylawindex.com/wp-content/uploads/2023/01/Family-Law-No.-23-1975.pdf>
  33. Stilt, K., Waheedi, S., & Griffin, S. G. (2018). The ambitions of Muslim family law reform. *Harvard Journal of Law & Gender*.
  34. Tan, O. (2018). Childhood and Child Marriage in Islamic Law. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*, 22(2), 783–805. Retrieved from <http://cuid.cumhuriyet.edu.tr/en/download/article-file/562337>
  35. Thompsell, A. (2019). Socialism in Africa and African socialism. Retrieved from <https://www.thoughtco.com/socialism-in-africa-and-african-socialism-4031311>
  36. Touati, J. (1997). *Politik und Gesellschaft in Somalia (1890–1991)*. Institut für Afrikakunde.
  37. Wani, M. A. (2003). Maintenance of women and children under Muslim law: Legislative trends in Muslim countries. *Journal of the Indian Law Institute*, 45(3/4), 409–428. Retrieved From <http://www.jstor.org/stable/43951871>

Yahudi Etkisini Anlamak II: Siyonizm ve Yahudiliğin İç Dinamikleri *

Hüseyin BAL¹

¹ Prof. Dr.,
Artvin Çoruh Üniversitesi
Hopa İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi Bölümü
huseyin_b@hotmail.com

* Bu çeviri Kevin MacDonald'ın *Understanding Jewish Influence II: Zionism and the Internal Dynamics of Judaism* adlı İngilizce eserinden Türkçe'ye aktarılmıştır.

Öz

Siyonizm'in tarihi, Yahudi toplumunun içindeki en radikal unsurların, tüm toplumu kendi yönlerine çektiği bir dinamiğe işaret etmektedir. Siyonizm en etnosentrik Doğu Avrupa Yahudileri arasında başlamış ve çok net ırkçı ve milliyetçi imalara sahip olmuştur. Ancak Siyonizm, özellikle Batı ülkelerindeki kısmen asimile olmuş daha büyük Yahudi cemaatler arasında iki nedenden ötürü tehlikeli addedilmiştir. Bunlardan biri, Yahudileri sadakatsizlik ithamlarına maruz bırakması, diğeri ise Siyonistlerin bariz ırkçı ve etnosentrik milliyetçiliğinin o sıralar Batı Yahudileri arasında cari olan asimilasyoncu stratejiyle çelişmesidir. Siyonist aktivistler, büyük ölçüde Doğu Avrupalı öncülerin sayısal üstünlüğü sayesinde Siyonizm'i ana akım bir Yahudi hareketi hâline getirmeyi başarmışlardır. Zamanla daha yayılcı ve militan Siyonistler (Jabotinskyler, Likud Partisi, köktendinciler ve Batı Şeria yerleşimcileri) galip gelmiş ve bunlar İsrail'de topraklarını genişletmek için mütemediyen baskı uygulamışlardır. Bu durum Filistinlilerle çatışmalara ve Yahudiler arasında İsrail'in tehdit altında olduğuna dair inancın yayılmasına yol açmıştır. Bütün bunların sonucu olarak, hem Yahudiler arasındaki grup bilinci yükselmiş hem de tüm örgütlü Amerikan Yahudi cemaatinin Siyonist aşırılığa desteği artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyonizm, Etnik Merkezilik, Fanatiklik, Aşırılık, Çifte Sadakat.

Understanding Jewish Influence II: Zionism and the Internal Dynamics of Judaism

Abstract

The history of Zionism illustrates a dynamic within the Jewish community in which the most radical elements end up pulling the entire community in their direction. Zionism began among the most ethnocentric Eastern European Jews and had explicitly racist and nationalist overtones. However, Zionism was viewed as dangerous among the wider Jewish community, especially the partially assimilated Jews in Western countries, because it opened Jews up to charges of disloyalty and because the Zionists' open racialism and ethnocentric nationalism conflicted with the assimilationist strategy then dominant among Western Jews. Zionist activists eventually succeeded in making Zionism a mainstream Jewish movement, due in large part to the sheer force of numbers of the Eastern European vanguard. Over time, the more militant, expansionist Zionists (the Jabotinskyists, the Likud Party, fundamentalists, and West Bank settlers) have won the day and have continued to push for territorial expansion within Israel. This has led to conflicts with Palestinians and a widespread belief among Jews that Israel itself is threatened. The result has been a heightened group consciousness among Jews and ultimately support for Zionist extremism among the entire organized American Jewish community.

Keywords: Zionism, Ethnocentrism, Fanatism, Extremism, Dual Loyalty.

Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

Atıf/Cite as: MacDonald, K. (2024). Understanding Jewish Influence II: Zionism and the Internal Dynamics of Judaism - Yahudi Etkisini Anlamak II: Siyonizm ve Yahudiliğin İç Dinamikleri, (Çev. Bal, H.) . Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 47-64.

Bu serinin ilk bölümünde Yahudi aktivizminin başarısını etkileyen temel bir özellik olarak Yahudi etnosentrizmini ele almıştım.¹ Çağdaş dünyada Yahudi etnosentrizminin ve aşırılığının en önemli örneği Siyonizm'dir. Aslında, Siyonizm inanılmaz derecede önemlidir. Bu yazının yazıldığı tarih itibarıyla, ABD yakın zamanda Irak rejimini yıkmayı başarmıştır ve etkili Yahudiler arasında ABD'nin tüm Müslüman dünyasıyla savaşmasını savunmak yaygındır. Commentary'nin (Amerikan Yahudi Komitesi tarafından yayınlanan etkili bir dergi) yakın tarihli bir sayısında editör Norman Podhoretz şöyle demektedir: "Devrilmeyi ve değiştirilmeyi fazlasıyla hak eden rejimler, şer ekseninin üç tekil üyesiyle [yani Irak, İran ve Kuzey Kore] sınırlı değildir. Bu eksen en azından Suriye, Lübnan ve Libya'nın yanı sıra Suudi kraliyet ailesi ve Mısır'ın Hüsnü Mübarek'i gibi Amerika'nın 'dostlarını' ve ister Arafat isterse onun yandaşlarından biri tarafından yönetilsin, Filistin Yönetimini de kapsamalıdır."² Her şeyden öte, bu İsrail'in sevmediği ülkelerin bir listesidir ve bu serinin üçüncü bölümünde tartıştığım gibi, İsrail'le yakın bağlantıları olan Siyonistler Bush yönetiminde, özellikle Savunma Bakanlığı'nda ve Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin ekibinde önemli pozisyonları işgal etmektedir. Siyonizm'in uzun vadeli sonucu, ABD'nin Arap/Müslüman dünyasını tamamen İsrail'e dönüştürme girişiminin eşliğinde olmasıdır.

Siyonizm, Yahudi tarihindeki önemli bir ilkenin örneğidir: Tüm dönüm noktalarında, Yahudi toplumunun yönünü belirleyen ve günün sonunda kazananlar, radikaller olarak adlandırılabilirler daha etnosentrik unsurlar olmuştur.³ Ezra ve Nehemya Kitaplarında anlatıldığı üzere, Babil esaretinden sonra İsrail'e dönen Yahudiler, geride kalan ırksal olarak saf olmayan kalıntılarla evlenenleri enerjik bir şekilde toplumdan temizlemişlerdir. Daha sonra, Yunan egemenliği döneminde, Yunan yanlısı asimilasyoncular ile Makabiler* olarak bilinen daha kararlı Yahudiler arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmıştır.

O dönemde İsrail'de, halkı kıskırtan bir grup döneke Yahudi ortaya çıktı. "Etrafımızdaki milletlerle bir antlaşma yapalım çünkü kendimizi onlardan ayırdığımızdan beri başımıza felaket üstüne felaket geldi" dediler. Halk bunun iyi bir argüman olduğunu düşündü ve bazıları coşkuyla krala gidip Yahudi olmayan yasalar ve gelenekler getirme yetkisi aldı. Yeruşalim'de Yahudi olmayanların tarzında bir spor stadyumu inşa ettiler. Sünnetli olduklarını gösteren işaretleri sildiler ve kutsal ahdi

reddettiler. Yahudi olmayanlarla (Gentile) evlendiler ve kötü yollara savruldu.⁴

Makabiler'in zaferi, asimilasyona son vermiş ve Yahudi hukukunu yeniden tesis etmiştir. Bu dönemde yazılan Jubilees Kitabı** Tanrı'nın Yahudi halkının millî menfaatlerini temsil eden ve dünyadaki diğer tüm halklara hükmeden eski Yahudi milliyetçiliğinin özünü temsil eder:

Ben göğü ve yeri yaratan Tanrıyım. Sizi çoğaltacağım, sizi alabilirdiğime çoğaltacağım; onlar sizden krallar çıkaracak ve insanoglunun ayak bastığı her yeri yönetecekler. Göğün altındaki bütün yeryüzünü senin soyuna vereceğim ve onlar bütün ulusları kendi isteklerine göre yönetecekler; sonra bütün dünyayı kendilerine çekecekler ve sonuza dek miras alacaklar.⁵

Bunun bir sonucu olarak, tarih boyunca sıkıntılı dönemlerde dinî köktencilik, mistisizm ve mesihçilikte bir artış yaşanmıştır.⁶ Örneğin, 1930'larda Almanya'da liberal Reform, Yahudilerin Yahudi kimliklerinin daha fazla farkına varmasına neden olmuş, sinagoga katılımlarını arttırmış ve daha geleneksel ibadetlere (İbranice'nin yeniden öğretilmesi de dâhil olmak üzere) geri dönmelerine yol açmıştır. Bunların birçoğu Siyonist olmuştur.⁷ İleride tartışacağım gibi, İsrail'deki her kriz, Yahudi kimliğinde bir artışa ve İsrail'e yoğun bir destek seferberliğine yol açmıştır.

Bugün Yahudi toplumundan dışlananlar, İsrail'deki Likud Partisi'nin amaçlarını desteklemeyen Diaspora'da yaşayan Yahudilerdir. Buradaki genel argüman, Siyonizm'in Yahudi radikalizminin bir örneği olduğudur. Radikal hareket Yahudi toplumunun daha kararlı kesimleri arasında başlar, ardından yayılır ve sonunda Yahudi toplumu içinde ana akım hâline gelir. Daha sonra en aşırı olanlar sınırları zorlamayı sürdürürler (örneğin Batı Şeria'daki yerleşim hareketi) ve sonunda diğer Yahudiler de onları takip ederler. Çünkü aşırı pozisyonlar, Yahudi kimliğinin özünü tanımlamaya başlamıştır artık. Bu dinamğin önemli bir parçası da Yahudi radikalizminin Yahudi olmayanlarla çatışmalara yol açma eğiliminde olması ve bunun sonucunda Yahudilerin kendilerini tehdit altında hissetmeleri, daha grup odaklı hâle gelmeleri ve düşmana (mantıksız ve anlaşılmaz bir şekilde Yahudi karşıtı olarak görülen bir düşmana) karşı safaları sıklaştırmalarıdır. Artık ana akım hâline gelen bu tuma uymayan Yahudiler cemaat dışına itilmekte, "kendinden nefret eden Yahudi" ya da daha kötü bir sıfatla yaf-talanmakta ve acziyete duçar kılınmaktadır.

¹ MacDonald 2003.

² Podhoretz 2002.

* Makabiler (MÖ 2. yüzyıl, Filistin) Selevkos hükümdarı Antiokos IV'e karşı başarılı bir isyan düzenleyen ve kirlenilen Kudüs Tapınağı'nı yeniden kutsayan Yahudi rahip ailesidir (Wikipedi- Çev.).

** Bazen Küçük Yaratılış olarak da adlandırılan Jubilees Kitabı, Etiyopya Ortodoks Kilisesi ve Beta İsrail tarafından kanonik olarak kabul edilen 50 bölüme bölünmüş eski bir Yahudi dini eseridir. Jubilees, Roma Katolik, Doğu

Ortodoks ve Protestan Kiliseleri tarafından sahte epigraflardan biri olarak kabul edilir (Wikipedi-Çev.). (<https://www.britannica.com/topic/Maccabees>)

³ Sacks 1993, ix-x.

⁴ 1 Maccabees 1:11-15; <http://www.sacred-texts.com/bib/apo/011>

⁵ Jubilees 32:18-19.

⁶ MacDonald 1994/2002, Ch. 3.

⁷ Meyer, 1988, 388.

TABLO 1 Yahudi Radikaller Sonunda Yahudi Cemaati İçinde Zafere Ulaşıyor: Siyonizm Örneği

1. Siyonizm, Yahudi toplumunun daha etnosentrik, kendini adanmış kesimleri arasında başlamıştır (1880'ler).
2. Siyonizm daha sonra yayılmış ve riskli olmasına rağmen Yahudi toplumu içinde ana akım hâline gelmiştir (1940'lar). Öyle ki, Siyonizmi desteklemek, Yahudi olmak anlamına gelmiştir.
3. Daha sonra Siyonistler arasındaki en aşırı uçlar sınırları zorlamaya devam etmiştir (örneğin, Batı Şeria'daki yerleşim hareketi; İsrail'in sınır bölgelerine yönelik olarak uygulamakta olduğu sürekli baskı).
4. Yahudi radikalizmi, Yahudi olmayanlarla (örneğin yerleşim hareketi) çatışmalara; şiddet (örneğin intifadalar) ve Yahudi karşıtı duyguların başka ifade biçimlerinin artmasına yol açma eğilimindedir.
5. Genel olarak Yahudiler kendilerini tehdit altında hissetmekte ve Yahudilere karşı ezelden beri süregelen şiddetli nefretin bir başka şiddetli ve anlaşılmaz tezahürü olarak gördükleri bu olaya karşı safları sıklaştırmaktadırlar. Bu tepki, etnosentrizmin psikolojik mekanizmalarının bir sonucudur: Ahlaki tikelcilik, kendini kandırma ve sosyal kimlik.
6. ABD'de bu etki daha da artmıştır çünkü orada Yahudi aktivist gruplarına daha yoğun bir şekilde etnik merkezci Yahudiler hâkimdir.
7. Artık ana akım hâline gelen bu tutuma uymayan Yahudiler cemaat dışına itilmekte, "kendinden nefret eden Yahudi" ya da daha kötü bir sıfatla yaftalanmakta ve acziyete duçar kılınmaktadır.

DOĞU AVRUPA'DAKİ ETNİK ÇATIŞMALARDA SİYONİZMİN KÖKENLERİ

Siyonizm'in ve yirminci yüzyıldaki yoğun Yahudi dinamizminin diğer tezahürlerinin kökenleri, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Doğu Avrupa'nın Yidiş dilini konuşan dünyasında yatmaktadır. Başlangıçta soylular tarafından mülk yöneticileri, ücretli çiftçiler, bankacılar ve tefeciler olarak davet edilen Polonya'daki Yahudiler, ticarete ve ardından zanaatkârlığa yöneldiler. Böylece Yahudi ve Yahudi olmayan kasap, fırıncı, demirci, ayakbacı ve terzi gibi esnaf kesimi arasında rekabet başladı. Bu durum, Yahudi tarihi boyunca yaygın olan tipik kaynak temelli Yahudi karşıtı tutum ve davranışları ortaya çıkarmıştır.⁸ Dönemsel kısıtlamalara ve düşmanlık patlamalarına rağmen,

Yahudiler tarım işçiliği ve soylular dışında tüm ekonomiye hâkim oldular. Onlar ticaret ve zanaatkârlık alanındaki rekabette avantajlıydılar çünkü ham madde ticaretini kontrol edebiliyor ve diğer etnik gruplara daha düşük fiyatlarla satış yapabiliyorlardı.⁹

Yahudilerin ekonomik hâkimiyetlerindeki artış, nüfuslarındaki artışla paralel ilerlemiştir. Yahudiler sadece kent nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda küçük kasabalara ve kırsal bölgelere de göç etmeye başlamışlardır. Kısacası, Yahudiler ekonomik alanlarının dışına taşmışlardır. Öyle ki, ekonomi Yahudilerin geleneksel olarak doldurdıkları pozisyonlarda bu artan Yahudi nüfusunu doyuramaz hâle gelmiştir. Bu da Yahudi nüfusun büyük çoğunluğunun yoksullaşmasına neden olmuştur. Sonuç, hükümetin Yahudilerin ekonomik faaliyetlerine çeşitli kısıtlamalar getirdiği, yaygın Yahudi karşıtı tutumların ve Yahudilerin artan çaresizliğinin karikatürize ettiği bir etnik düşmanlık cadı kazanı olmuştur.

Yahudilerin bu duruma verdiği başlıca tepki, Hasidik* akımın ortaya çıkması olmuştur. Bunu on dokuzuncu yüzyılda Yahudi sorunlarına çözüm olarak siyasi radikalizm ve Siyonizm'de bir araya gelen köktenci ekstremist hareketlerin yükselişi izlemiştir. Doğu Avrupa'daki Yahudi nüfusu, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa nüfusları arasında en yüksek doğal artış oranına sahipti. Bu, 1880'lerde yılda 120.000'lik bir doğal artış ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca Rus İmparatorluğu'nda bir milyondan altı milyona çıkan genel bir artışı.¹⁰ Antisemitizm ile patlayan Yahudi nüfusun ekonomik sıkıntılarıyla birleşmesi, çeşitli mesihçi hareketlerde-Kabbala'nın etnosentrik mistisizmi, Siyonizm veya Marksist bir siyasi devrim hayali- kurtuluş hayalleri kuran çok sayıda hoşnutsuz Yahudi'nin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Dinî fanatizm ve mesihçi beklentiler, tarih boyunca Yahudilerin zor zamanlara verdikleri tipik tepkiler olmuştur.¹¹ Örneğin, on sekizinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler arasında "müzmin bir yoksulluk, cehalet ve güvensizlik tablosu"¹² vardı. Bu durum, antisemitizm bağlamında Yahudilerin yukarı doğru hareketliliğini etkili bir şekilde engellemekteydi. Bu olgulara mistizmin yaygınlığı ve Yahudiler arasındaki yüksek doğurganlık oranı da eşlik ediyordu ki bu da şüphesiz sorunları daha da kötüleştirilmekteydi.

Doğu Avrupa'daki Yahudi nüfus patlaması, yoksulluk ve Yahudilere siyasi olarak dayatılan kısıtlamalar bağlamında,

* Hasidik Yahudilik veya Hasidizm, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, günümüzdeki Batı Ukrayna topraklarında Baal Şem Tov tarafından kurulan ve hızla yayılan bir Yahudi dinî gruptur. Günümüzde, bağlı kuruluşların çoğu İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'ndedir (Wikipedi-Çev.).

⁸ MacDonald 1994/2002, Ch. 5.

⁹ Bkz. MacDonald 1998/2004, ciltsiz baskıya önsöz.

¹⁰ Alderman 1992, 112; Frankel 1981, 103; Lindemann 1991, 28–29, 133–135.

¹¹ E.g., For example, Scholem 1971; MacDonald 1994/2002, Ch. 3.

¹² Lewis 1984, 164.

Doğu Avrupa ve Rusya'da Yahudi radikalizminin devrime kadar genel olarak istikrarı bozucu etkilerinden sorumluydu. Bu koşulların Almanya'da da yayılma etkileri oldu. Orada göçmen Ostjuden'e (Doğu Yahudileri) ve onların yabancı, klancı yöntemlerine karşı olumsuz tutumlar, dönemin antisemitizmine katkıda bulunmuştur.¹³ ABD'de, çok sayıda Yahudi göçmen ve onların torunları tarafından benimsenen radikal siyasi inançlar, zorlu ekonomik ve siyasi koşulların yokluğunda bile devam etmiş ve günümüze kadar ABD siyasi ve kültürel tarihi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu inançların sürekliliği Yahudi toplumunun genel siyasi duyarlılığını etkilemiş ve McCarthy döneminin paranoyasından 1960'ların karşı kültür devriminin zaferine kadar Amerikan toplumu üzerinde istikrarı bozucu bir etki yaratmıştır.¹⁴ Çağdaş dünyada, bu dinî köktencilerin torunları İsrail'deki yerleşimci hareketinin ve Siyonist ekstremizmin diğer tezahürlerinin çekirdeğini oluşturmaktadır.

Buradaki hipotez, on dokuzuncu yüzyılda başlayan Yahudi nüfus dinamiklerinin ileriye dönük bir dinamikle sonuçlandığıdır. Yani ekonomik rekabetteki başarı artışı, nüfus artışına yol açmıştır. Bu da Yahudi karşıtlığına yani aşırı Yahudi nüfusa, yoksulluğa, Yahudi karşıtı düşmanlığa ve dış tehdide bir tepki olarak dinî fanatizmin doğmasına neden olmuştur. Bu bakımdan Yahudi nüfusu, kaynak kıtlığı karşısında üremeyi azaltma konusunda uzun bir geçmişe sahip olan Avrupa nüfusunun tam tersi bir anlayışa sahiptir.¹⁵ Bu durum, Yahudi ve Avrupa kültürü arasında genel bir karşıtlık sağlayan bireycilik/kolektivizm boyutu açısından analiz edilebilir.¹⁶ Şöyle ki, bireyciler kendi hayatlarını iyileştirmek için olumsuzluklara tepki olarak üremeyi azaltırken, Yahudilik gibi grup odaklı bir kültür olumsuzluklara grup bağlarını güçlendirerek, karizmatik liderlere yönelerek ve güçlü bir iç grup ve dış grup duygusuna sahip gruplar oluşturarak, mistik, mesihçi ideolojileri benimseyerek ve doğurganlıklarını artırarak tepki verir (bunların hepsi de daha fazla çatışmaya yol açar).

Dinî veya etnik fanatizm ile doğurganlık arasında bir ilişki vardır. Rakip etnik grupların dış tehdit algısına yanıt olarak doğurganlıklarını artırmaları oldukça yaygındır.¹⁷ Etnik aktivistler, gruplarının sayısını artırma ihtiyacına, etnik grupları erken ve sık üremeye teşvik etmek, doğum kontrolünü ve kürtajı yasaklamak, kadınları üreme görevi için serbest bırakmak amacıyla kadın istihdamını kısıtlamak ve mali teşvikler sağlamak da dâhil olmak üzere

çeşitli şekillerde yanıt verirler. Çağdaş dünyada, hem İsrail'deki hem de Diaspora'daki Yahudi aktivistler, Diaspora'daki evlilik tehdidi, İsrail'in komşularıyla savaş tehdidi ve Holokost'tan kaynaklanan Yahudi nüfus kayıplarına bir tepki olarak Yahudi doğurganlığını artırmanın güçlü savunucuları olmuştur. Pro-natalizm*, dinî bir emir olarak Yahudiler için derin bir dinî öneme sahiptir.¹⁸ İsrail'de, dünyadaki en yüksek yapay fertilizasyon kliniği oranının da gösterdiği gibi "ülke çapında bir doğurganlık takıntısı" vardır (her 28.000 vatandaş için bir tane). Bu oran Filistinliler tarafından fazlasıyla karşılanmaktadır. Yahudilerle aynı grup odaklı, kolektivist kültür anlayışından gelen Filistinliler, dünyadaki en yüksek doğum oranına sahiptirler ve karizmatik liderlere, mesihçi dinî ideolojiye ve siyas sorunların çözümü için intihar komandoluğu gibi yöntemlere ilgi duymaktadırlar.¹⁹

1800-1940 yılları arasında Doğu Avrupa'nın karakteristik özelliği olan dinî köktencilik, Yahudilik için demografik bir kaynak olmuştur. Batı'daki Yahudi nüfusları düşük doğurganlığa sahip olma eğiliminde olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren, "Doğu'daki Yahudi topluluklarından gelen bitmek bilmeyen göçmen akını" olmasaydı, Batı'daki Yahudi nüfusu durağanlaşacak veya azalacaktı.²⁰ Ancak burada önemli olan nokta, bu demografik kaynağın, bu çok yetenekli ve enerjik nüfus içinde modern dünyada yankılanmaya devam eden stres ve gerginlikleri yaratmış olmasıdır.

Bu eğilimler, o zamanlar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir eyaleti olan on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki Galiçya'da sayısal olarak baskın olan Hasidik nüfusa bakarak görülebilir. Benzer olgular, çoğu Rus İmparatorluğu tarafından yönetilen Doğu Avrupa'nın Yidiş dili konuşan, dinî açıdan köktenci kültür bölgesinde de meydana gelmiştir.²¹ On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren, Yahudilerin meyhane işletmesini, ticaret yapmasını ve değirmen kiralamasını engelleyen fermanlar gibi, Yahudi ekonomik faaliyetleri üzerinde kısıtlamalar söz konusu olmuştur. Yahudilerin yaşam alanlarında kısıtlamalar vardı ve Yahudileri, Yahudi olmayanlarla rekabetten uzaklaştırmak için gettolar kurulmuştu. Yahudilere özel vergiler konulmuş, yasal belgelerin Almanca olmasını zorunlu kılmak gibi, Yahudileri asimilasyona zorlayan yasalar çıkartılmıştı. Bu yasalar, genellikle çok az uygulanmış olsa da, toplumun genelindeki Yahudi karşıtlığını

¹³ Aschheim 1982.

¹⁴ MacDonald 1998/2002, especially Ch. 3.

¹⁵ MacDonald 1997, 2002.

* Pro-natalizm, doğumların artırılmasını savunan, insan üremesini destekleyen bir görüştür. Bu görüşü savunanlara göre nüfus, ekonomik, askerî ve siyasi güçtür. Diğer koşullar eşit ise, nüfusun fazla olduğu ülkede emek arzı, üretim kapasitesi, ekonomik güç ve milli gelir daha yüksek olacaktır (Wikipedia, Çev.).

¹⁶ Bkz. MacDonald (1998/2002), 2003.

¹⁷ Bookman 1997; Teitelbaum & Winter 1997; Parsons, 1998; MacDonald, 2000.

¹⁸ Bookman 1997, 89.

¹⁹ Bookman 1997; MacDonald 2000.

²⁰ Vital 1975, 28.

* Zaddik, Hasidik Yahudi cemaatinin din adamına ya da manevi liderine verilen addır (Çev.).

²¹ Aşağıda Mahler 1985'e atıfta bulunmaktadır.

yansıtıyor ve şüphesiz Yahudilerin güvensizliğini artırıyordu. Her hâlükârda, Yahudi nüfusunun büyük bir yüzdesi yoksullaşmıştı ve şüphesiz Yahudi karşıtı tutumlar ve yasalar olmasaydı bile bu yoksulluk devam edecekti. Gerçekten de, üç milyondan fazla Yahudi'nin Batı Avrupa ve Yeni Dünya'ya göç etmesi, Yahudi nüfusun büyük bir çoğunluğunun yoksulluğunu gidermeye pek yaramamıştır.

İşte bu atmosferde Hasidizm akımı Doğu Avrupa'da hâkimiyet kurmuştur. Hasidizm, yönetimden gelen tüm asimilasyon baskılarını şiddetle reddetmiştir. Hasidimler Yidiş diline o kadar değer veriyorlardı ki, yirminci yüzyıla kadar Doğu Avrupa Yahudilerinin büyük çoğunluğu, çevrelerinde yaşayan Yahudi olmayanların dillerini konuşmıyordu.²² Kabbala'ya (Yahudi mistiklerinin yazıları), batıl inançlara ve anti-rasyonalizme yönelerek "büyülü ilaçlara, muskalara, şeytan çıkarmalara, şeytani ele geçirmelere (dybbuks), hayaletlere, şeytanlara ve alaycı, yaramaz cinlere" inandılar.²³ Bu yoğun grup içi duyguya karşılık olarak, Yahudi olmayanların "insandan daha az insan" olduğuna dair tutumlar vardı. "Rymanów'lu Mendel'in dediği gibi, 'Yahudi olmayan birinin kalbi yoktur, ancak kalbe benzeyen bir organı vardır.'²⁴ Tüm uluslar yalnızca Yahudi halkı sayesinde var olur: "Erez Yisreal [İsrail toprağı] dünyanın özüdür ve tüm canlılık ondan kaynaklanır."²⁵ Benzer tutumlar çağdaş Yahudi köktencileri ve İsrail'deki yerleşimci hareketi arasında da yaygındır.²⁶

Hasidim, takipçileri tarafından kelimenin tam anlamıyla Tanrı'nın dünyada büründüğü kişi olarak görülen karizmatik bir figür olan zaddic'in* yani rebbe'lerinin şahsına mutlak bir inançla bağlanıyordu. Karizmatik liderlere duyulan ilgi, Yahudi toplumsal örgütlenmesinin temel bir özelliğidir. Bu özellik Yahudi siyasi radikalleri ya da elit Yahudi entelektüelleri kadar köktendinciler arasında da görülür.²⁷ 1903 yılında Galiçya'daki bir sinagogda yaşanan bir sahnenin aşağıdaki anlatımı, cemaatin yoğun duygusallığını ve liderine olan tam bağlılığını tasvir etmektedir:

Sıralar yoktu ve birkaç bin Yahudi bir arada durmuş, rüzgârda sallanan mısırlar gibi dua ediyordu. Haham görüldüğünde ayın başladı. Herkes ona mümkün olduğunca yaklaşmaya çalışıyordu. Haham duaları ince, ağlamaklı bir sesle yönetti. Dinleyicilerde bir tür vecd hâli uyandırıyor gibiydi. Gözlerini kapadılar ve şiddetle sallanmaya başladılar. Yüksek sesle edilen dualar fırtına gibi esiyordu. Bu Yahudileri dua ederken gören herkes, onların yeryüzündeki en dindar insanlar olduklarını düşünürdü.²⁸

Ayinin sonunda, hahama en yakın olanlar onun dokunduğu herhangi bir yiyeceği yemek için yoğun bir istek duyuyorlardı. Balık kılıçları bile takipçileri tarafından kutsal emanet olarak saklanıyordu. Bir başka anlatıda ise "bu kutsal ateşten bir kıvılcım yakalamayı uman adanmışların onu kapmak için canını dişine taktığından" bahsedilmektedir.²⁹ Zaddik o kadar kudret sahibidir ki "Tanrının yaptığı her şeyi zaddik de yapabilir."³⁰

Zaddik'in en önemli görevi, Yahudiler için zenginlik üretmek ve bunu Yahudi olmayanlardan almaktır. Hasidik doktrinine göre, Yahudi olmayanlar iyi şeylere sahip olma avantajına sahiptirler. Ancak

Bu durumu tersine çevirecek olan zaddik'ti. Gerçekten de Opatów'lu R. Meir, vaazlarında şunu tekrarlamaktan asla bıkmamıştır: Zaddik duasını öyle yapmalı ki, yukarıdan aşağıya çektiği bereket inişi sırasında israf olmasın ve "uzaklaşıp gitmesin". Dışarıya, Yahudi olmayanlara gitmesin de esas olarak Yahudilere yani kutsal halka ulaşsın ve sadece onun artığı "diğer taraf" (Şeytan'ın kampı) olan Yahudi olmayanlara aksın.³¹

Zaddiklerin vaazları, sorunlarının kaynağı olarak gördükleri Yahudi olmayanlara karşı intikam ve nefret çağrılarıyla doluydu.

Bu gruplar, son derece otoriter idiler ki bu zaten Yahudi toplumsal örgütlenmesinin bir başka temel özelliğiydi.³² Geleneksel Yahudi toplumlarda hahamlar ve cemaatin diğer elit üyeleri diğer Yahudiler üzerinde olağanüstü bir güce sahiptiler. Kelimenin tam anlamıyla hayat ve memet gücüydü bu. Diğer Yahudilerin yasadışı faaliyetleri hakkında yetkilileri bilgilendiren Yahudiler, gizli haham mahkemelerinin emriyle, kendilerini savunma fırsatı verilmeden tasfiye edildi. Sapkın dinî görüşlerle suçlanan Yahudiler ya dövüldü ya da öldürüldüler. Kitapları ya yakıldı ya da mezarlıklara gömüldü. Bir sapkın öldüğünde, cesedi özel bir cenaze komitesi tarafından dövülüyor, tezek dolu bir arabaya konuluyor ve Yahudi mezarlığının dışına atılıyordu. Yetkililerin gevşek davrandığı yerlerde, farklı Yahudi mezhepleri arasında, genellikle bir kişinin ne tür ayakkabılar giymesi gerektiği gibi önemsiz dinî meseleler yüzünden bile sık sık çetin kavgalar yaşanırdı. 1838'de güneybatı Rusya valisi polisin sinagogları izlemesi için bir direktif yayınladı çünkü "sık sık geride ölü Yahudiler bırakan bir şey oluyordu."³³ Sinagogların girişine yakın hapishaneler vardı ve oralarda mahkûmlar ayın için içeri girerken cemaat tarafından fiziksel tacize uğruyorlardı.

²² Vital 1975, 46.

²³ Mahler 1985, 16.

²⁴ Mahler 1985, 17.

²⁵ Mahler 1985, 17.

²⁶ MacDonald 2003; Shahak & Mezvinsky 1999, 58–60.

²⁷ MacDonald 1998/2002.

²⁸ Ruppın 1971, 69.

²⁹ Mahler 1985 içinde, 8.

³⁰ Mahler 1985 içinde, 249.

³¹ Mahler 1985 içinde, 251.

³² MacDonald 1998/2002.

³³ Shahak & Mezvinsky 1999, 37.

Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu gruplar olağanüstü bir dayanışma içindeydiler. Bir hükümet yetkilisinin gözlemine göre, “Hasidimler birbirlerine bedenen ve ruhen bağlıdırlar.”³⁴ Bu dayanışma sadece hahambaşının kişiliğinden ve yukarıda anlatılan güçlü sosyal kontrollerden değil, aynı zamanda yoksulluklarını bir ölçüde hafifleten grup içi yüksek cömertlik düzeylerinden de kaynaklanmaktaydı. Hasidik dayanışmanın yabancılar tarafından tehditkâr addedildiğini söylemeye gerek yok: “Böylesine güçlü bir bağla birleşmiş olan ve üyeleri birbirlerine yardım eden Hasidik mezhebine daha ne kadar tahammül edeceğiz?”³⁵

Hasidizm kısmen Yahudi kitleleri üzerindeki cazibesi, kısmen de rebbelerin güç politikaları sayesinde zafer kazandı ve muhalif hahamlar kovuldu. Böylece on dokuzuncu yüzyılın başlarında Galiçya, Polonya ve Ukrayna’da Yahudilerin büyük çoğunluğu artık Hasidik cemaatlere mensuptu. Onların zaferi, Doğu Avrupa’daki Yahudi Aydınlanmasının (Haskalah) başarısızlığı anlamına geliyordu. Haskalah hareketi, her ne kadar yerel dilleri kullanarak, seküler konularda eğitim alarak ve ayırt edici giyim tarzları benimsemeyerek Yahudi olmayan toplumla daha fazla kaynaşmayı savunsa da diğer şekillerde Yahudiliğe bağlı kalmaya devam etti. Nispeten asimile olmuş bu Yahudiler, Hasidizmi körükleyen ekonomik ve sosyal baskıların dışında kalan zengin tüccarlar ve diğerlerinin bir derece üst tabakasını oluşturuyordu. Bunlar, Hasidik davranışların Yahudi karşıtı tutumlara yol açmasından korktukları için Hasidimleri asimile etme girişimlerinde genellikle yetkililerle iş birliği yaptılar.

Yukarıda belirtildiği gibi, Yahudi cemaatlerinin içsel birliğinin ve psikolojik fanatizminin bir kaynağı da çevredeki Yahudi olmayan nüfusun düşmanlığıydı. Rusya İmparatorluğu’ndaki Yahudiler, onları küçük tüccarlar, araçlar, hancılar, mağaza sahipleri, emlakçılar ve tefecilerden oluşan sömürücü bir sınıf olarak gören Yahudi olmayan tüm sınıflar tarafından nefretle karşılanıyordu.³⁶ Yahudiler “yetkililer ve nüfusun geri kalanı tarafından yabancı, ayrı, sömürücü ve endişe verici derecede üretken bir ulus olarak görülüyordu.”³⁷ 1881’de bu gerilimler Güney ve Güneybatı Rusya’nın pek çok kasabasında Yahudi karşıtı pogromlara dönüştü. Siyonizm’in ilk büyük ölçekli kıpırdanmaları bu bağlamda ortaya çıktı.³⁸ 1881-1884 yılları arasında Rusya İmparatorluğu ve Romanya’da düzinelerce Siyonist grup kuruldu.

Siyasi radikalizm bu dönemde aynı yoğun Yahudi topluluklarından ve aynı nedenlerle ortaya çıkmıştır.³⁹ Siyasi radikalizm genellikle Siyonizm’in mesihçi biçimleriyle, Yahudi milliyetçiliğine ve dinî ve kültürel ayrılmaya yoğun bağlılıkla bir arada var olmuş ve birçok birey bu fikirlerin çeşitli ve genellikle hızla değişen kombinasyonlarına sahip olmuştur.⁴⁰

Her biri on dokuzuncu yüzyıl Doğu Avrupa’sında tehdit altındaki Yahudi nüfusunun fanatizminden kaynaklanan bu iki akım (siyasi radikalizm ve Siyonizm), modern dünyada yankılanmaya devam etmektedir. Hem İngiltere hem de Amerika’da 1880’den sonra Doğu Avrupa Yahudilerinin göçü, Yahudi cemaatinin siyasi tutumları üzerinde radikal siyaset ve Siyonizm yönünde, genellikle dinî ortodokslukla birleşen dönüştürücü bir etki yaratmıştır.⁴¹ Göçmen Doğu Avrupa Yahudileri, demografik olarak her iki ülkede de daha önce var olan Yahudi cemaatlerini müşkül duruma düşürmüştür. Yerleşik cemaatler, antisemitizmin artması ihtimali nedeniyle, bu akına büyük bir endişeyle tepki göstermişlerdir. Göçmenler arasındaki radikal siyasi fikirlerin ve Siyonizm’in yaygınlığı, mezkûr yerleşik Yahudi cemaatleri tarafından yanlış bulunmuş ve gösterilmiştir.⁴²

Yahudi sorunlarına yönelik Siyonist ve radikal çözümler elbette farklıydı. Radikaller, Yahudilerin içinde bulunduğu durumdan toplumun ekonomik yapısını sorumlu tutuyor ve sosyal ve ekonomik ilişkileri tamamen yeniden yapılandırma amacıyla Yahudi olmayanlara hitap etmeye çalışıyorlardı. (Yahudi olmayanlara hitap etmeye çalışmalarına rağmen, Yahudi radikallerin büyük çoğunluğu çok güçlü bir Yahudi cemaat kimliğine sahipti ve genellikle tamamen Yahudi bir çevrede çalışıyorlardı.⁴³) Siyonistler ise eskiden beri Yahudilerin içinde bulunduğu durumun, Yahudiler ile Yahudi olmayanlar arasındaki amansız çatışmadan kaynaklandığını düşünüyorlardı. İlk Siyonistlerden Moshe Leib Lilienblum, Yahudilerin yerel halklarla rekabet eden yabancılar olduklarını vurgulamıştır: “Bir yabancı ancak misafir olarak bir aileye kabul edilebilir. Evin aslı üyesini rahatsız eden, onunla rekabet eden ya da onu yerinden eden bir misafire, kendini koruma duygusuyla hareket eden diğerleri tarafından derhâl ve öfkeyle statüsü hatırlatılır.”⁴⁴ Daha sonra Theodor Herzl, modern antisemitizmin ana kaynağının, Yahudilerin Yahudi olmayan orta sınıflarla doğrudan ekonomik rekabete girmesi olduğunu savunmuştur. Kaynak rekabetine dayalı antisemitizm rasyoneldi: Herzl “bir çoğunluğun gettoda yeni çıkardıkları ve

³⁴ Mahler 1985 içinde, 21.

³⁵ Mahler 1985 içinde, 21.

³⁶ Bkz. Özet, MacDonald 1998/2004 içinde .

³⁷ Lindemann 1991, 17.

³⁸ Vital 1975, 65ff.

³⁹ Vital 1975, 314.

⁴⁰ Bkz. Frankel 1981.

⁴¹ Alderman 1983, 47ff; MacDonald 1998/2002, Ch. 3.

⁴² Alderman 1983, 60; MacDonald 1998/2004, Ch. 8.

⁴³ MacDonald 1998/2002, Ch. 3; Vital 1975, 313.

⁴⁴ Vital 1975, 117.

eskiden hor gördükleri yabancılar tarafından “boyunduruk altına alınmalarına izin vermelerinin” beklenemeyeceğinde ısrar ediyor ve Antisemitiklerin tamamen haklı olduklarını düşünüyordu”⁴⁵ Almanya’da Siyonistler Weimar dönemindeki antisemitizmi “bir halkın diğer bir halkın kendi kaderini şekillendirme girişimlerine verdiği kaçınılmaz ve haklı bir tepki” olarak analiz etmiştir. Bu, akıl ve iradeden bağımsız içgüdüsel bir tepkiydi ve dolayısıyla Yahudiler de dâhil olmak üzere tüm halklar için ortaklı.”⁴⁶

O dönemde sıklıkla olduğu gibi, Siyonistler Yahudi kardeşlerini ve Yahudi karşıtı tutumların kökenlerini çok daha net bir şekilde anlamışlardı. Üyeleri Doğu Avrupa göçmenleri ve onların soyundan gelenlerden oluşan Amerikan Yahudi Kongresi’nin lideri ve önde gelen bir Siyonist olan Haham Stephen S. Wise, Batı Avrupa Yahudilerini vatansever vatandaşlar gibi görünüp aslında Yahudi milliyetçisi olmaları nedeniyle düzenbazlıkla suçlamıştır: “Eskiden İspanya’da olduğu gibi egemen milliyetin yani egemen dinin maskesini taktılar.”⁴⁷ Wise’in iyi gelişmiş bir çifte sadakat duygusu vardı ve bir keresinde şöyle demişti: “Ben Yahudi inancına sahip bir Amerikan vatandaşı değilim. Ben bir Yahudiyim. Ben bir Amerikalıyım. Hayatımın 63/64’ünde Amerikalıydım ama 4000 yıldır Yahudiyim.”⁴⁸

Batı ülkelerindeki Siyonistler de Yahudi nüfusunun etnosentrik tarafında yer almaktaydılar. Siyonizm, Batı toplumlarının asimilasyoncu baskılarıyla mücadele etmenin bir yolu olarak görülüyordu: “Siyonist ideologlar ve yayıncılar, Doğu’daki zulüm kadar Batı’daki asimilasyonun da Yahudi halkının hayatıyeti açısından bir tehdit olduğunu ileri sürdüler.”⁴⁹ Siyonizm, dinî inançtan oldukça bağımsız bir ulusal/etnik Yahudilik kavramsallaştırmasını açıkça kabul etti. Theodore Herzl’in belirttiği gibi, “Biz bir halkız, tek bir halk.”⁵⁰ Siyonist Arthur Hertzberg, “Yahudilerin her çağda esasen bir ulus olduğunu ve... bu ulusun yaşamı için son derece önemli olan diğer tüm faktörlerin, hatta dinin bile esasen araçsal bir değer taşıdığını” belirtmiştir.⁵¹ 1890-1940 döneminde Elias Auerbach, Aron Sandler, Felix Theilhaber ve Ignaz Zollschan da dâhil olmak üzere bir dizi Siyonist ırk bilimci vardı. Siyonist ırk bilimciler, Yahudi evliliklerini sona erdirme ve Yahudi ırksal saflığını koruma ihtiyacından dem vuruyorlardı.⁵² Onlara göre Yahudiler ancak bir Yahudi vatani yaratarak ve Diaspora’nın asimilasyoncu etkilerinden kurtularak kendilerine özgü ırksal miraslarını koruyabilirlerdi.

Örneğin Auerbach, Yahudileri “on dokuzuncu yüzyıldan önce sahip oldukları konuma -siyasi olarak özerk, kültürel olarak bütün ve ırksal olarak saf- geri döndüreceği için Siyonizmi savunmuştur.”⁵³ “Yahudi ırkı sorunu” üzerine yazdığı kitap beş baskı yapan ve hem Yahudi hem de Yahudi olmayan antropologlar tarafından iyi bilinen Zollschan⁵⁴ Houston Stewart Chamberlain’i övmüş ve karışık evlilikler ve asimilasyon tehdidine karşı Yahudi ırksal saflığını korumanın tek yolu olarak Siyonizmi savunmuştur.⁵⁵ Zollschan’ın dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerin fenotipik ve dolaylı olarak genetik ortaklığına ilişkin açıklaması çarpıcıdır. O, Yahudi dünyasının her yerinde Aşkenaz, Sefarad ve Doğulu Yahudiler arasında aynı Yahudi yüzlerinin görülebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, birbirinden oldukça farklı olan bu gruplarda aynı vücut tipleri, kafa şekilleri, cilt, saç ve göz pigmentasyonu karışımına dikkat çekmiştir.⁵⁶

Birçok Siyonist için Yahudi ırkçılığı, Yahudiliğin etnik temelini savunmanın ve desteklemenin ötesine geçerek, ırksal üstünlük fikrini benimsemiştir. Siyonizm’in asimilasyon karşıtı itkisiyle tutarlı olarak çok az sayıda Siyonist evlendi ve Martin Buber gibi evlenenler de evliliklerinin daha geniş Siyonist topluluk içinde sorunlu olduğunu gördü.⁵⁷ 1929’da Berlin Yahudi cemaatinin Siyonist liderleri, evlilikleri “soyun ırksal saflığına” yönelik bir tehdit olarak kınamış ve bir Yahudi ulusunun gelişmesi için “soydaşlık ve gönüldaşlık dayanışmasının” ve “yeryüzündeki diğer tüm topluluklara karşı kapalı bir kardeşlik kurma iradesinin” gerekli olduğuna inandıklarını belirtmişlerdir.⁵⁸

Siyonist ırkçılık iddiaları Nasyonal Sosyalist dönemde de devam etti. Orada Nasyonal Sosyalist tutumlarla örtüştü. Daha sonra Amerikan Yahudi Kongresi’nin başkanı olan Alman Yahudisi Joachim Prinz, Hitler’in iktidara gelişini, Yahudiler arasında asimilasyon ve karma evlilikle sonuçlanan Aydınlanma değerlerinin sonunu işaret ettiği için kutlamıştır:

Asimilasyonun yerini yeni bir yasanın almasını istiyoruz: Bu, Yahudi ulusuna ve Yahudi ırkına aidiyetin ilanıdır. Ulusun ve ırkın saflığı ilkesi üzerine inşa edilmiş bir devlet ancak kendi soyuna ait olduğunu beyan eden bir Yahudi tarafından onurlandırılabilir ve saygı görebilir... Çünkü ancak kendi soyunu ve kendi kanını onurlandıran kişi diğer ulusların ulusal iradesine karşı onurlu bir tutum sergileyebilir.⁵⁹

⁴⁵ Kornberg 1993, 183; Herzl’in günlüğünden iç alıntı.

⁴⁶ Niewyk 1980, 94.

⁴⁷ Frommer 1978 içinde, 118.

⁴⁸ Lilienthal 1953 içinde, 165.

⁴⁹ Endelman 1991, 196.

⁵⁰ Herzl 1970, 76.

⁵¹ Neusner 1987 içinde, 203.

⁵² Efron 1994; Endelman 1991, 196.

⁵³ Efron 1994, 136.

⁵⁴ Efron 1994, 155.

⁵⁵ Gilman 1993, 109; Nicosia 1985, 18.

⁵⁶ Bkz Efron 1994, 158.

⁵⁷ Norden, 1995.

⁵⁸ Niewyk 1980 içinde, 129–130

⁵⁹ Prinz 1934; Shahak 1994 içinde, 71–72; italikler metnin kendisinde.

İrkçi Siyonistlerle onların Yahudi olmayan muadillerinin ortak paydası, Yahudilerin Alman Volksgemeinschaft'ından (halk topluluğu) dışlanmasını içeriyordu.⁶⁰ Nitekim Hitler'in iktidara gelmesinden kısa bir süre sonra Almanya Siyonist Federasyonu, Alman hükümetine Yahudi sorununa bir çözümün ana hatlarını çizen ve aşağıdaki dikkat çekici ifadeyi içeren bir memorandum sundu. Federasyon, Yahudilerin ulus devlet içinde eritilmesi gerektiği yönündeki Aydınlanma görüşünün

sadece bireyi, yani kan ve tarih bağlarını ya da ruhani alamet-i farikasını göz önünde bulundurmadan boşlukta özgürce asılı duran tek bir insanı tefrik ettiğini bildirdi. Buna göre liberal devlet Yahudilerden Yahudi olmayan çevreye [vaftiz ve karma evlilik yoluyla] asimilasyon talep ediyordu.... Böylece sayısız Yahudi kökenli kişi, Yahudiliğe aidiyetleri görünür hâle gelmeden önemli mevkilere gelme ve Alman kültürünün ve Alman yaşamının temsilcileri olarak öne çıkma şansına sahip oldu. Böylece bugün siyasi tartışmalarda "Almanlığın değerinin düşürülmesi" ya da "Yahudileştirme" olarak adlandırılan durum ortaya çıktı. ...Siyonizm, her şeyden önce anormal bir mesleki model ve kendi geleneğine dayanmayan entelektüel ve ahlaki bir duruşun hatasından oluşan Yahudi durumunun zorluğu konusunda asla yanılmamaktadır.⁶¹

"Riskli bir strateji" olarak siyonizm

Frank Salter'ın terimini kullanacak olursak, Siyonizm riskli bir stratejiydi⁶² çünkü çifte sadakat suçlamalarına yol açıyordu. Çifte sadakat meselesi, Siyonizm tarihi boyunca önemli bir endişe kaynağı olmuştur. Siyonizm'in başlangıcından itibaren, hareketin enerjisinin, sayısının ve nihayetinde liderliğinin büyük çoğunluğu Yahudiliğin Doğu Avrupa'daki kaynaklarından gelmiştir.⁶³ Yirminci yüzyılın ilk on yıllarında, Batı Avrupa ve ABD'deki Yahudi cemaatleri arasında, Batı Avrupa (özellikle Almanya) kökenli eski Yahudi cemaatleri ile Doğu Avrupa'dan yeni gelenleri karşı karşıya getiren derin bir çatışma vardı. Bu çatışmada Doğu Avrupa'dan gelenler sayıca üstünlük sağlayarak, diğerlerini bastırmışlardır.⁶⁴ Dolayısıyla Amerika, İngiltere ve Almanya'da bir dereceye kadar kültürel asimilasyona ve Aydınlanma ideallerine bağlı olan eski Yahudi cemaatleri ile Doğu Avrupa'dan gelip Yidiş dili konuşan göçmenler ve onların siyasi radikalizme, Siyonizme ve/veya dinî köktençiliğe bağlılıkları arasındaki çatışma, Yahudi tarihinin önemli bir konusu olmuştur. Eski Yahudi cemaatleri, çifte sadakat suçlamaları nedeniyle, Siyonizm'in antisemitizme yol açacağından ve Yahudilerin sadece bir dinî cemaat

değil, ayrıca bir ulus ve etnik grup olarak da algılanacaklarından endişe duymaktaydılar. İngiltere'de, Balfour Deklarasyonu'nun yayınlanmasından önceki son aşamalarda, Edwin Montagu "[İngiliz kabinesindeki] meslektaşlarına uzun ve duygusal bir konuşma yaptı: Aynı hükümet onun (Montagu'nun) ulusal vatanının Türk topraklarında olduğunu ilan ederse, Hindistan'a yapılacak görev sırasında İngiliz hükümetini nasıl temsil edebilirdi?"⁶⁵ Benzer endişeler ABD'de de dile getirildi. Ancak 1937'ye gelindiğinde Amerikalı Yahudilerin çoğu bir Yahudi devletini savunuyordu ve 1937 Reform Yahudiliğinin Columbus Platformu, bir Filistin vatani fikrini resmen kabul etti ve kısa bir süre sonra da İsrail'deki Yahudiler için siyasi egemenlik fikrini kabul etti.⁶⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrası Almanya'sında Reform Yahudiliğinin başlıca hedeflerinden biri, Yahudilerin sadakatsizliği suçlamaları nedeniyle antisemitizm alevlerini körükleyeceği düşünülen Siyonizmi bastırmaktı.⁶⁷ Hitler Kavgam'da, Yahudilerin sadece bir dinî cemaat değil, aynı zamanda etnik bir grup olduklarını savunmuş ve "aralarında Yahudilerin ulusal karakterini keskin bir şekilde teyit eden büyük bir hareket bulunduğunu, bunun da Siyonistler olduğunu" ileri sürmüştür.⁶⁸ Dolayısıyla her ne kadar Hitler, Yahudilerin sadece bir kısmının Siyonist olduğunu ve Siyonizm'in Yahudilerin büyük çoğunluğu tarafından kınandığını düşünmekte ise de, "sözde liberal Yahudilerin Siyonistleri Yahudi olmadıkları için değil, Yahudiliklerini yanlış hatta tehlikeli bir şekilde aşikâr ettikleri için reddettiklerini düşünüyordu. Yani ona göre Yahudiler aslında değişmez bir şekilde tek parçadırlar."⁶⁹

Hitler'in yorumları, Yahudilerin küçük bir azınlığı olan Siyonistlerin o dönemdeki zayıf konumunu yansıtmakla birlikte, aynı zamanda o dönemde Alman Reform hareketinin en büyük korkularının gerçekliğini de gözler önüne sermektedir: Siyonistlerin alenen ifade ettikleri etnosentrik milliyetçiliğin antisemitizmi artıracığı, çünkü Yahudilerin dinî bir cemaat olarak değil, Almanya ile hiçbir bağı olmayan etnik/ulusal bir varlık olarak algılanacağı korkusudur bu. Siyonizm'in yanı sıra Alliance Israélite Universelle (Fransa merkezli) gibi uluslararası Yahudi örgütlerinin varlığı ve devam eden Yahudi kültürel ayrılıkçılığı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren Alman antisemitizminin önemli kaynakları olmuştur.

Sovyetler Birliği'nde Stalin, İsrail'e karşı "büyük bir coşku" duyan ve İsrail'e göç etmeye çalışan Yahudileri siyasi açıdan güvenilmez addetmiştir; özellikle de İsrail

⁶⁰ Nicosia 1985, 19.

⁶¹ Dawidowicz 1976 içinde, 150–152.

⁶² Salter 2002b.

⁶³ Laqueur 1972; Vital 1975.

⁶⁴ Frommer 1978; Alderman 1983

⁶⁵ Laqueur 1972, 196; ayrıca bkz. John & Hadawi 1970a, 80.

⁶⁶ Laqueur 1972, 546, 549; Wheatcroft 1996, 98–147; The Columbus Platform: "Guiding Principles of Reform Judaism" (1937); Meyer 1988'de yeniden basılmıştır, 389.

⁶⁷ Meyer 1988, 339.

⁶⁸ Hitler 1943, 56.

⁶⁹ Ibid., 57.

devletinin Soğuk Savaş'ta Batı'ya yaklaşmasından ötürü.⁷⁰ 1948'deki savaş sırasında Sovyet Yahudileri İsrail'de savaşmak üzere bir ordu kurmaya çalışmış ve özellikle Golda Meir'in Sovyetler Birliği'ni ziyareti sırasındaki Yahudi coşkusunun ardından İsrail ile Sovyet-Yahudi dayanışmasının pek çok başka tezahürü olmuştur. Stalin, "gönüllülerin iki devletin -tüm işçilerin ana vatani ve tüm Yahudilerin ana vatani- yetkisi altında olmaya psikolojik olarak hazır olduğunu düşünüyordu ki bu onun zihninde kategorik olarak imkânsız bir şeydi."⁷¹ Soğuk Savaş'ın en yoğun döneminde, Stalin'in Sovyet Yahudilerinin Amerika ile bir savaşta Sovyetler Birliği'ne sadık kalmayacağından şüphelendiğine dair bazı göstergeler de vardır; çünkü onların birçoğunun Amerika'da akrabaları vardı.⁷²

ABD'de çifte sadakat sorunu, 1917 Balfour Deklarasyonu ile başlayan Amerikan dış politika çıkarları arasında bir çatışma nedeniyle ortaya çıkmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı, Filistin'de İngiliz himayesinin bölgedeki ticarî çıkarlara zarar vereceğinden ve her hâlükârda Türkiye'yi ya da diğer Orta Doğu devletlerini gücendirmenin Amerika'nın çıkarına olmayacağından endişe etmekteydi.⁷³ Başkan Woodrow Wilson, Dışişleri Bakanlığının tutumuna sempati duymakla birlikte, sonunda başta Louis Brandeis olmak üzere Amerikalı Siyonistler tarafından deklarasyonu onaylamaya ikna edildi; ardından deklarasyon İngilizler tarafından hızla onaylandı.

Çifte sadakat meselesi İngiltere'de de özellikle İşçi Partisi hükümetinin bir Yahudi devletinin kurulmasını desteklemediği İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelmiştir. Birçok İngiliz Yahudi, İngiliz himayesindeki Filistin'de silah ve mülteci kaçakçılığı ve İngiliz kuvvetlerine yönelik Yahudi saldırıları da dâhil olmak üzere, yasadışı faaliyetleri finanse etmek için cömertçe bağışta bulunmuştur.⁷⁴ Bu dönemde Yahudi terörizmine karşı İngiliz kayıpları hayli yüksektir: Geleceğin İsrail Başbakanı Menachem Begin ve arkadaşları tarafından King David Otel'i'nin bombalanması, İngiliz idari personelinden seksen üç kişinin ve halktan beş kişinin ölümüne yol açmıştır. Bu faaliyetler Yahudilere karşı yaygın bir düşmanlığa yol açtı ve İşçi Partisi hükümeti bu dönemde antisemitizmi yasaklamayı kesin bir dille reddetti. 1960'ların sonu ve 1970'lerde Avam Kamarası'nda İşçi Partili milletvekilleri arasında çifte sadakat suçlamaları ortaya çıkmış, bu milletvekillerinden biri "birçok milletvekilinin başka bir ulusa ve başka bir ulusun çıkarlarına olmak üzere ancak çifte sadakat olarak

adlandırabileceğim bir bağlılığa sahip olduğu inkâr edilemez" yorumunda bulunmuştur.⁷⁵

Başkanların, Dışişleri Bakanlığının, Kongre'nin ya da Amerikan halkının Siyonist bir ana vatan fikrine karşı hevesiz bir kararsızlıktan, düpedüz düşmanlığa kadar değişen tutumları 1948'de İsrail'in kurulmasına kadar ve sonrasında da devam etti. Dışişleri Bakanlığında, bölgedeki Amerikan çıkarlarına bir Yahudi yurdunun hizmet etmeyeceği, bunun yerine Sovyetlere karşı petrol ve askerî üslerin güvence altına alınmasına öncelik verilmesi gerektiği görüşü İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etti. Ayrıca böyle bir ana vatanın Arap düşmanlığı nedeniyle gelecek yıllarda istikrarı bozucu bir etki yaratacağından da endişe ediliyordu.⁷⁶ Truman'ın savunma bakanı James Forrestal, "Siyonist emellerde gördüğü [Amerikan çıkarlarına yönelik] tehdidi neredeyse takıntı hâline getirmişti. Onun bu endişesi Dışişleri Bakanlığı ve özellikle de Yakın Doğu Masası tarafından da paylaşılmaktaydı."⁷⁷ 1960 yılında Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Senatör J. William Fulbright, Mısır'ı İsrail'in Süveyş Kanalı'nı kullanmasını kabul etmeye zorlama girişimlerine yanıt olarak şunları söylemiştir: "Öyle görünüyor ki son yıllarda Amerika'ya değil, yabancı devletlere ve gruplara adanmış örgütlerin yükselişine tanık olduk. Bu nedenle, Amerika'nın çıkarına bir dış politika yürütülmesi ciddi şekilde tehlikeye girmiştir."⁷⁸ Truman'ın kendisi de 1948 seçimlerinde Yahudi desteğini alma arzusuyla ve Yahudilerin kendi çıkarları peşindeki miyopluklarına dair yakın zamanda ortaya çıkan kişisel şüphelerine rağmen sonunda Siyonist baskıya boyun eğmiştir.⁷⁹

Siyonist ekstremizm ana akım hâline geliyor

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana uzun bir evrim geçiren Amerikan Yahudi toplumu artık yerleşimci hareketini ve İsrail'deki diğer sağcı oluşumları tamamen desteklemektedir. Siyonistler İkinci Dünya Savaşı sırasında büyük bir ilerleme kaydettiler. Binlerce miting, ünlü konuşmacıların katıldığı akşam yemekleri (sempatik Yahudi olmayanlar için önemli roller de dâhil), mektup yazma kampanyaları, toplantılar, lobi faaliyetleri, gazetelere aleyhte yayın yapımları için tehditler, propagandanın basında haber olarak yer alması ve politikacılara ve Yahudi olmayan ünlülere destekleri karşılığında para verilmesi gibi faaliyetler düzenleyerek "yüksek sesli diplomasi" yürüttüler.⁸⁰ 1944 yılına gelindiğinde, Yahudi olmayan binlerce dernek

⁷⁰ Schatz 1991, 375n.13.

⁷¹ Vaksberg 1994, 197.

⁷² Rubenstein 1996, 260.

⁷³ Sachar 1992, 256ff.

⁷⁴ Alderman 1983, 129.

⁷⁵ Alderman 1983 içinde, 151.

⁷⁶ Goldmann 1978, 31; Lienthal 1978, 50, 61; Sachar 1992, 580.

⁷⁷ Sachar 1992, 597.

⁷⁸ Cohen 1972 içinde, 325.

⁷⁹ Truman'ın Yahudilere yönelik tutumuyla ilgili olarak bkz. "Harry Truman's Forgotten Diary: 1947 Writings Offer Fresh Insight on the President," Washington Post, 11 Temmuz 2003, s. A1; <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A40678-2003Jul10.html>

⁸⁰ Bendersky 2000, 325.

Siyonizm yanlısı kararlar alacak ve bir Yahudi devletinin kurulmasına iki bakanlık (Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı) şiddetle karşı çıkmasına rağmen, hem Cumhuriyetçi hem de Demokrat platformlar, güçlü Siyonizm yanlısı plânlar yapacaktı.⁸¹

1945 yılında yapılan bir anket, Yahudilerin %80,5'inin bir Yahudi devletini desteklediğini, sadece %10,5'inin karşı çıktığını ortaya koymuştur.⁸² Bu durum, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Siyonizm'in ABD Yahudi toplumu içinde tamamen ana akım hâline geldiğini göstermektedir. Siyonizm'in zaferi, Holokost bilincinin İsrail'i meşrulaştırıcı bir unsur olarak görülmeye başlamasından çok önce gerçekleşmiştir. (Michael Novick, Holokost'un kültürel bir simge olarak bugünkü statüsüne kavuşmasını 1967 Altı Gün Savaşı'na dayandırmaktadır.⁸³) Demek ki, bir zamanlar radikal olan ve tehlikeli görülen şey (Siyonizm) artık sadece kabul edilmekle kalmamış, aynı zamanda Yahudi kimliğinin merkezi olarak görülmeye başlanmıştır.

1980'lerin sonlarından bu yana Amerikan Yahudi toplumu İsraili siyasi gruplara verdiği destekte eşit davranmamış, İsrail içindeki fanatik unsurları daha çok desteklemiştir. Varlıklı İsraililer ağırlıklı olarak İşçi Partisi'ni desteklerken, Likud ve diğer sağcı partilere mali destek yabancı kaynaklardan, özellikle de varlıklı ABD'li Yahudilerden gelmektedir.⁸⁴ Bu hayırseverlerin desteği Likud'un tutumundaki herhangi bir yumuşama ile tehlikeye girmekte ve destek yerleşimci hareketine gitmektedir. "Örgütlü ABD Yahudilerinin görüşleri şovenist ve militaristtir."⁸⁵

İsrail nüfusunda en radikal, etnosentrik ve saldırgan unsurların artışına doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. 1920-1940'larda Vladimir Jabotinsky'nin takipçileri ("Revizyonistler") Siyonist saldırganlığın ve katı ırk milliyetçiliğinin öncüleriydiler. Ancak bir bütün olarak Siyonist hareket içinde bir azınlıktılar. Revizyonizm, on dokuzuncu yüzyıldaki etkili Yahudi entelektüel ve siyasi hareketlerinin tipik birkaç özelliğine sahipti; bu özellikler geleneksel Yahudiliğin diğer biçimleriyle de paylaşılıyordu. Yahudiliğin kendisi ve diğer yirminci yüzyıl Yahudi entelektüel hareketlerine özgü çeşitli hermenötik teoriler gibi, Revizyonizm felsefesi de "kendinden menkul bir Yahudi dünyası yaratan" eksiksiz bir dünya görüşü sunan kapalı bir sistemdi.⁸⁶ Hasidik hareket ve diğer etkili Yahudi entelektüel ve siyasi hareketler gibi, Revizyonizm de karizmatik bir lider figürü etrafında birleşmişti. Öyle ki Jabotinsky neredeyse tanrı muamelesi görecekti: "Herkes onun konuşmasını

bekliyor, destek için ona sarılıyor ve onu tek ve mutlak gerçeğin kaynağı olarak görüyordu."⁸⁷ Güçlü bir "bize karşı onlar" duygusu vardı. Muhalifler şeytanlaştırıldı: "İletişim tarzı kaba ve zehirliydi; rakibi suçlayarak ve hatta Yahudi halkını ona karşı 'kışkırtarak', rakibin ahlaki açıdan gayrimeşrulaştırılmasını amaçlıyordu."⁸⁸

Jabotinsky, dönemin diğer Siyonist ırk teorisyenlerine benzer bir ırk milliyetçiliği geliştirdi (yukarıya bakınız). O, Yahudilerin bir çöl halkı olarak uzun tarihleri tarafından şekillendirildiğine ve İsrail'in bir Yahudi devleti olarak kurulmasının, Yahudi ırkının dehasını geliştireceğine inanıyordu. "İrkin içinde gömülü olan bu doğal ve temel hasletlerin ortadan kaldırılması imkânsızdır; bunlar toprak ve iklim farklılıkları tarafından sürekli olarak beslenmektedir."⁸⁹

Revizyonistler, bir Yahudi devleti elde etmenin yolu olarak askerî gücü savunuyor ve Trans-Ürdün (1946'da Ürdün ülkesi oldu) dâhil olmak üzere tüm Filistin Mandasını kapsayacak "maksimalist" bir devlet istiyorlardı.⁹⁰ 1940'larda, Menachem Begin liderliğindeki paramiliter kanadı Irgun, King David Oteli'nin bombalanması ve Filistin nüfusunun çoğunun kaçması için terörize edilmesinde önemli bir faktör olan Deir Yasin katliamı da dâhil olmak üzere, 1948'e kadar hem Araplara hem de Filistin Mandasını sürdüren İngiliz güçlerine yönelik terörist faaliyetlerin çoğundan sorumluydu.⁹¹

Zamanla İşçi Partisi'nin etkisi azalmış ve onu 1977'de iktidara gelen ve Jabotinsky'yi yeniden diriltme sürecini başlatan Begin,⁹² Yitzhak Shamir (1948 öncesi bir başka terörist grup olan LEHI'nin [Stern Grubu] komutanı) tarafından temsil edilen Likud Partisi'nin ve aşırı milliyetçiliğin ve şimdi de uzun saldırgan vahşet sicili aşağıda kısaca anlatılan Ariel Sharon hükümetinin yükselişi ve üstünlüğü takip etmiştir. Köktendinciler ve diğer aşırı milliyetçiler 1960'larda nispeten zayıf bir olguyken, 1990'ların sonunda yüzde 25 civarına yükselmiş ve Sharon hükümetinin ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Başka bir deyişle, İsrail içinde daha radikal Siyonistler kazanmıştır. (Noam Chomsky'nin de belirttiği gibi, Batı Şeria üzerindeki egemenliğin korunması konusunda bir fikir birliği vardır; dolayısıyla İsrail siyasi yelpazesinin tamamı agresif bir şekilde yayılmacı olarak görülmelidir.⁹³ Farklılıklar sadece derece farklılıklarıdır).

Jabotinsky ile mevcut İsrail hükümeti arasındaki bağlantılar tesadüfi değildi: İsrail'de Şubat 2001'deki seçimlerden hemen önce Sharon'la yapılan bir röportajda

⁸¹ Ibid., 328; John & Hadawi 1970a, 357.

⁸² Wheatcroft 1996, 226.

⁸³ Novick 1999, 155.

⁸⁴ Shahak 1993.

⁸⁵ Ibid

⁸⁶ Shavit 1988, 23.

⁸⁷ Shavit 1988, 23.

⁸⁸ Shavit 1988, 80.

⁸⁹ Shavit 1988 içinde, 112.

⁹⁰ John & Hadawi 1970a, 249.

⁹¹ Ibid., 351. John & Hadawi 1970b, 329.

⁹² M. Bruzonsky, "The Mentor Who Shaped Begin's Thinking: Jabotinsky," *Washington Post*, Outlook Section, Sunday, Nov. 16, 1980.

⁹³ Chomsky 1999, 54.

“militan Siyonizm’in ve Şaron’un Likud Partisi’nin manevî babası Vladimir Jabotinsky’nin büyük bir fotoğrafının altında sembolik ve gösterişli bir şekilde oturuyordu. Jabotinsky Nil’den Fırat’a kadar uzanan bir Yahudi devleti çağrısında bulundu. Zayıf Arap devletlerini İsrail’in egemenliğinde parçalara ayırmak için sürekli saldırılar yapmayı savundu. Aslında Şaron’un Lübnan’da yapmaya çalıştığı da buydu. Bu, Ortadoğu’nun geleceği için pek de hayra alâmet bir şey değildi.”⁹⁴

Şaron, 1950’lerde bir Arap köyünün katliama tabi tutulması; 1970’lerde Gazze Şeridi’nin “pasifize edilmesi” (evlerin devasa buldozlerle yıkılması ve Filistinlilerin sınır dışı edilmesi); binlerce sivilin ölümüne ve yüzlerce Filistinli mültecinin katledilmesine neden olan Lübnan’ın işgali ve İsrail’in son Filistin intifadasına verdiği acımasız tepki de dâhil olmak üzere “Araplara karşı acımasız vahşet” içeren uzun bir dizi eylemde yer almıştır.⁹⁵ Lübnan olayını araştırmak üzere kurulan Kahan Komisyonu, Şaron’un katliamdan dolayı olarak sorumlu olduğu sonucuna varmış ve Şaron’un kişisel sorumluluk taşıdığını belirtmiştir.

Şaron hükümetinin niyeti, Filistinlilerin gönüllü olarak ülkeyi terk etmeleri için hayatı onlara zehir etmek ya da bunu başaramazlarsa onları sınır dışı etmektir. İsraili bir akademisyen olan Ran HaCohen, Haziran 2002 itibarıyla durumu şöyle özetlemektedir:

Filistinliler adım adım mülksüzleştirildi ve yerleşimler, askerî kamplar, çevre yolları ve kontrol noktaları ile kuşatıldı ve kapalı bölgelere sıkıştırıldı. Filistin kasabaları, tüm erişim yollarını kapatan tanklar ve silahlı araçlar tarafından kuşatılmış durumda. Batı Şeria köyleri de araçların girişi ve çıkışını engelleyen yol barikatlarıyla yani yaklaşık 6 metre yüksekliğinde, aralarında 100 metre boşluk bulunan, birbirini izleyen üç moloz ve toprak yığınlarıyla çevrili durumda. Yaşlı ya da genç, hasta ya da sağlıklı, hamile ya da değil, köye girip çıkmak isteyen tüm sakinler bu kaygan tümseklerin üzerinden tırmanmak zorunda. Şu anda bu politika, uzun vadeli bürokrasi ile daha da kurumsallaştırılabilecek ölçüde mükemmelleştirilmiş görünüyor: Bu, Apartheid Güney Afrika’sında siyahlara dayatılan “geçiş yasalarından” çok daha kötü bir izin sistemidir.⁹⁶

Yukarıdaki değerlendirmeden bu yana çok az şey değişmiştir. Bu durum, son zamanlarda sadece Filistinlileri çitle çevirmekle kalmayan, aynı zamanda özellikle Kudüs çevresindeki topraklara etkili bir şekilde el konulmasıyla sonuçlanan bir dizi güvenlik duvarının inşasıyla resmîleşmektedir.⁹⁷ Duvar, Filistin köylerini çevrelemekte ve izole

etmekte, mülkleri ve tarım arazilerini sahipleri için erişilemez hâle getirecek şekilde bölmektedir.⁹⁸

Mevcut durum, sadece son elli yılda İsraili liderlerin kritik bir alt kümesinin açıklamalarına ve davranışlarına dikkat edilerek kesinlikle öngörülebilirdi. Bu liderler yine İsrail siyasi yelpazesinin en radikalleri olmuştur. Açık mesaj, İsrail siyasi yelpazesinin önemli bir kesiminin, İsrail devletinin başlangıcından bu yana, Filistinliler aleyhine devleti genişletme yönünde uzun vadeli bir politikaya sahip olduğudur. Yayılmacılık, David Ben-Gurion’un merkezinde yer aldığı İşçi Partisi’nde iyice kökleşmiş, Menachem Begin ve daha yakın zamanda Benjamin Netanyahu ve Ariel Sharon liderliğindeki Likud koalisyonunda daha da merkezî bir rol oynamıştır. Sonuç olarak, mevcut “barışa giden yol haritası” çabalarına rağmen, Filistinlilerin bir devlet kurma umudu neredeyse kalmamıştır. Aslında bu baskı stratejisi bazı Filistinlilerin gönüllü olarak bölgeden ayrılmasına neden olsa da, bir sonraki adım muhtemelen Filistinlilerin zorla sınır dışı edilmesidir (ki İsrail’de sağ görüşlü pek çok kişi bunu savunmaktadır).⁹⁹ Gönüllü göç, İsrail’in “Gazze Şeridi ve Batı Şeria’daki mültecilerin Ürdün’e doğal ve gönüllü göçünü çekecek koşullar yaratması” çağrısında bulunan Başbakan Yitzhak Rabin (İsrail siyasi yelpazesinin daha “liberal” ucunda) de dâhil olmak üzere bazıları tarafından uzun zamandır bir çözüm olarak görülüyordu.¹⁰⁰

İster gönüllü ister zoraki olsun, “nakil” uzun zamandır Herzl, Chaim Weizmann ve Ben-Gurion’a kadar uzanan Siyonist düşüncenin temel temalarından biri olmuştur.¹⁰¹ Ben-Gurion 1937’de günlüğüne şunları yazmıştır: “Arapların öngörülen Yahudi devletinin vadilerinden zorunlu nakili ... bu sonuca Balfour Deklarasyonu’na tutunduğumuz gibi, daha da ötesi Siyonizm’in kendisine tutunduğumuz gibi tutunmalıyız.”¹⁰² Son zamanlarda sınır dışı etmenin önde gelen savunucularından biri, Şaron’un yakın arkadaşı ve İsrail’in Turizm Bakanı ve Ekim 2001’deki suikastına kadar güçlü Güvenlik Kabinesi’nin bir üyesi olan Rehavam Zeevi’dir. Zeevi Filistinlileri “bit” olarak tanımlıyor ve Filistinlilerin İsrail kontrolündeki bölgelerden çıkarılmalarını savunuyordu. Zeevi Filistinlilerin İsrail’de yasadışı olarak yaşadıklarını belirterek, “İsrail vatandaşı olmayanlardan bitlerden kurtulduğumuz gibi kurtulmalıyız. Bu kanserin içimizde yayılmasını engellemeliyiz” demiştir. 1980’lerin ortalarından itibaren önde gelen İsraili

⁹⁴ E. Margolis, “Sharon Won the Battle, but Does It Mean More War?” *Toronto Sun*, Feb. 11, 2001.

⁹⁵ Ibid.

* “Geçiş yasaları”, Apartheid yönetimindeki Güney Afrika’da ve Güney Batı Afrika’da nüfusu ırklara göre ayırmak, bireylerin hareket alanını kısıtlamak ve düşük ücretli göçmen iş gücünü tahsis etmek için tasarlanmış bir iç pasaport sistemi olarak işlev görmekteydi (Wikipedi, Çev.).

⁹⁶ HaCohen 2002.

⁹⁷ Brubacher 2002.

⁹⁸ “U.S. May Punish Israel for Building Fence in W. Bank,” *Los Angeles Times*, August 5, 2003.

⁹⁹ Cockburn 2002.

¹⁰⁰ Chomsky 1999 içinde, 116.

¹⁰¹ Chomsky 1999, 117; Masalha 1992.

¹⁰² Masalha 1992 içinde, 210.

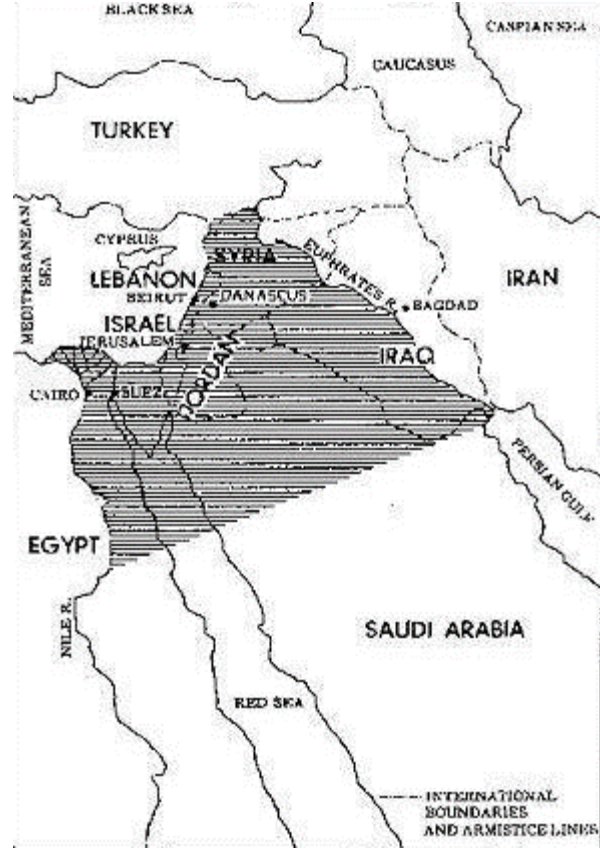
siyasetçilerin Batı Şeria'daki işgal altındaki topraklardan "Yahudiye ve Samiriye" olarak bahsettiğine dair pek çok örnek bulunmaktadır.¹⁰³

Mesele şu ki, Yahudi siyasi yelpazesinin en uç noktalarında başlayan hareketler, sonunda tüm süreci yönlendirir hâle geliyor. Böylece sonunda sadece Amerikalı Yahudiler değil, İsrail yanlısı Yahudi olmayan politikacılar da eskiden Yahudi toplumu içindeki aşırı uçlara mahsus olan söylemleri dillendirir hâle geliyor. 2003 yılında, Batı Şeria ve Gazze'de Filistinlilerin kökünü kazımaya niyetli fanatik köktendinciler ve silahlı bağnazlarla dolu yüzden fazla İsrail yerleşiminin bulunduğu bir dönemde, 1950'lerde İsrail başbakanı olan Moshe Sharett'in sınır yerleşimlerinin iyi silahlanmış eski askerlerden -İsrail'in sınırlarını genişletmeye niyetli aşırı uçlardan- oluşmasından endişe ettiği ortaya çıkmaktadır. 1948'deki ateşkes anlaşmasının hemen ardından, bazen ordu içinde bazen de yeni ortaya çıkan yerleşimci hareketi içinde yer alan İsraili fanatikler, İsrail'in komşularına yönelik uzun bir provokasyon dizisine başladı.¹⁰⁴ İsrail ordusunun (Ariel Şaron liderliğinde) 1953'te Kibya'da evleri yıkan ve sivilleri öldüren operasyonu daha geniş bir planın parçasıydı: "Bölgedeki gerilim ne kadar güçlü olursa, Arap nüfusunun morali ne kadar bozulursa ve Arap rejimleri ne kadar istikrarsızlaşır, Filistinli mültecilerin sınıra yakın yerlerden Arap dünyasının içlerine taşınması için baskılar o kadar güçlü olur ve bir sonraki savaşın hazırlanması için o kadar iyi olur."¹⁰⁵ Ordu zaman zaman Başbakan Sharett'in bilgisi dışında provokatif eylemlere girişti.¹⁰⁶ Bunun bir örneği, İsrail'in ilk başbakanı David Ben-Gurion'un 1955'te Gazze'de Arapların katledilmesiyle sonuçlanan bir baskını yönetmesiydi. Amerikalı bir Yahudi tarafından yaptıklarıyla yüzleştirildiğinde Ben-Gurion "ayağa kalktı. İncil'den fırlamış öfkeli bir peygambere benziyordu ve yüzü kıpkırmızı olmuştu. 'Hiç kimsenin, Amerikalı Yahudilerin ya da bir başkasının, halkımın güvenliğini sağlamak için ne yapmam gerektiğini söylemesine izin vermeyeceğim' diye bağırdı."¹⁰⁷

Batı Şeria'yı işgal savaşı 1967'ye kadar gerçekleşmedi, ancak Sharett İsrail ordusunun 1953'ten itibaren Batı Şeria'yı işgal etme planlarını anlatıyor. 1948-1967 yılları arasındaki dönem boyunca İsrail sağının "en önemli ve ısrarlı suçlamalarından bazıları", İşçi Partisi ağırlıklı hükümetlerin Filistin'in bölünmesini kabul ettiği ve 1948 savaşı sırasında "Filistin sınırlarını ortadan kaldırmaya" çalışmadığı yönündeydi.¹⁰⁸ Doğu Kudüs'ün ilhaki ve Batı Şeria'nın yerleşime açılması 1967 savaşından hemen sonra başladı ki bu tam da bunun bir fetih savaşı olduğu varsayımıyla

beklenen şeydi. 1977'de iktidara geldiğinde yerleşim sürecini hızlandıran Menachem Begin, "Haziran 1967'de yine bir seçeneğimiz vardı. Mısır Ordusu'nun Sina'ya yaklaşması [Mısır Devlet Başkanı] Nasır'ın gerçekten bize saldırmak üzere olduğunu kanıtlamaz. Kendimize karşı dürüst olmalıyız. Saldırma kararını biz verdik."¹⁰⁹

İbrahim'e Vaat Edilen Topraklar Yaratılış 15: 18-20

Yahudi radikallerinin günü idare etme eğilimi göz önüne alındığında, şu anda var olan en radikal Siyonist kesimi tanımlamaya değer. Radikal Siyonistler arasında Tanrı'nın İbrahim ile yaptığı antlaşmayı yansıtan çok daha büyük bir İsrail tasavvuru yaygındır. Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl, Yahudi devletinin alanının şu şekilde genişlediğini savunmuştur: "Mısır'dan Fırat'a kadar."¹¹⁰ Bu, Tanrı'nın İbrahim'le Yaratılış 15: 18-20 ve Yeşu 1 3-4'te yaptığı antlaşmayı yansıtmaktadır: "Nil Nehri'nden büyük Fırat Nehri'ne kadar olan bu toprakları, Kenitlerin, Kenizitlerin, Kadmonitlerin, Hititlerin, Perizzitlerin, Rephaimlerin, Amoritlerin, Kenanlıların, Girgaşitlerin ve Jebusitlerin ülkesini senin soyuna veriyorum." Siyonizm'in nihai amaçlarının esnekliği Ben-Gurion'un 1936'da yaptığı şu yorumda da görülebilir:

¹⁰³ Aruri 1986

¹⁰⁴ Chomsky 1999, 101.

¹⁰⁵ Rokach 1986.

¹⁰⁶ Wheatcroft 1996, 249.

¹⁰⁷ Findley 1989 içinde, 277.

¹⁰⁸ Shavit 1988, 243.

¹⁰⁹ Chomsky 1999, 100; ayrıca bkz. <http://www.cactus48.com/truth.html>.

¹¹⁰ Chomsky 1999, 100; ayrıca bkz. <http://www.cactus48.com/truth.html>.

[Filistin Mandasının] bölünmesinin kabulü bizi Transjordan'dan [yani modern Ürdün devletinden] vazgeçmeye zorlayamaz; hiç kimse başkasından vizyonundan vazgeçmesini isteyemez. Bugün belirlenen sınırlar içerisinde bir devleti kabul edeceğiz. Siyonist tutkuların sınırı sadece Yahudi halkının meselesidir ve hiçbir dış faktör bu hudutları tahdit edemez.¹¹¹

Ben-Gurion'un "Siyonist tutkuların sınırı" vizyonu Güney Lübnan, Güney Suriye, Ürdün'ün tamamı ve Sina'yı içeriyordu.¹¹² (1956'da Sina'yı işgal ettikten sonra Ben-Gurion Knesset'e "Ordumuz Mısır topraklarını ihlâl etmedi.... Operasyonlarımız sadece Sina Yarımadası ile sınırlıydı" sözünü¹¹³ ya da Golda Meir'in İsrail'in sınırlarının "haritadaki bir çizgiden ibaret olmayıp, Yahudilerin yaşadığı her yer olduğu"¹¹⁴ yönündeki açıklamasını düşünün.

Bu görüşler bugün İsrail'de gündemi belirleyen aşırı Siyonistler, özellikle de köktendinci ve yerleşimci hareketleri (bilhassa Gush Emunim) arasında yaygındır. Bu hareketlerle ilişkisi olan meşhur bir haham şöyle demiştir: "Savaş pahasına da olsa bu topraklarda yaşamalıyız. Dahası, barış olsa bile, [toprağı] fethetmek için kurtuluş savaşları başlatmalıyız."¹¹⁵ Gerçekten de Israel Shahak ve Norton Mezvinsky'ye göre, "Gush Emunim'in güç ve kontrole sahip olması hâlinde, amacına ulaşmak için savaşta nükleer silah kullanacağını varsaymak akla aykırı değildir."¹¹⁶ Bu "Büyük İsrail" imajı Müslüman dünyasındaki aktivistlerin de zihnindedir. Örneğin Usame bin Ladin 1998 yılında verdiği bir röportajda şunları söylemiştir,

Batılı güçlerin [Suudi Arabistan'daki] sembolik varlığının ardında bir sebebin olduğunu biliyoruz. Bu sebep, Yahudi ve Siyonistlerin Büyük İsrail olarak adlandırılan bölgeyi genişletme planlarını desteklemektir.... Varlıklarının tek bir anlamı vardır, o da Büyük İsrail'in önemli bir parçası hâline getirmeyi planladıkları Arap Yarımadası üzerinde tam kontrol sağlamak için Hristiyan kardeşlerine ihtiyaç duyan Filistin'deki Yahudilere destek sunmaktır.¹¹⁷

Özetlemek gerekirse: Bir asır önce Siyonizm, Diaspora Yahudiliği içinde bir azınlık hareketiydi ve Batı'daki baskın asimilasyoncu Yahudiler, en azından kısmen Siyonizm'in çağlar boyunca güçlü bir anti-Semitizm kaynağı olan eski çifte sadakat sorununu gündeme getirmesi nedeniyle buna karşı çıkıyorlardı. Yahudilerin büyük çoğunluğu sonunda Siyonist oldu; öyle ki artık Diaspora Yahudileri sadece Siyonist olmakla kalmamakta, İsrail içindeki en fanatik unsurların da vazgeçilmez destekçileri olmaktadır. İsrail içinde de radikaller galip geldi ve devlet, Moshe

Sharett geleneğindeki ılımlıların etkisinin uzak bir anı olduğu noktaya evrildi. Fanatikler sınırları zorlamaya devam ederek diğer Yahudileri ya kendi gündemlerine uymaya ya da Yahudi toplumunun bir parçası olmaktan vazgeçmeye zorluyor. Kısa bir süre öncesine kadar İsrail'i desteklediğini söyleyen ancak iskândan nefret eden Amerikalı Yahudilerle konuşmak yaygındı. Artık Yahudiler arasında bu tür konuşmalar bir anakronizmdir; çünkü İsrail'i desteklemek iskânî desteklemeyi gerektirir. Bu tür konuşmalar için tek sığınak, Israel Shamir¹¹⁸ ve çok daha az ölçüde Michael Lerner'in Tikkun'u gibi İsrail'in giderek izole olan Yahudi eleştirmenleridir.¹¹⁹ Siyonizm'in yörüngesi, azınlık olmaktan ABD Kongresi'ne, oradan yürütme organına ve nihayet tüm ABD dış politika aygıtına hâkim olmaya kadar yükselmiştir.

İsrail'in Batı Şeria'daki işgali ve geniş çaplı iskânı, İsrail'e karşı terör tarzı bir şiddet dalgası başlattığından, Yahudiler İsrail'in tehdit altında olduğunu düşünmektedirler. Kendini adanmış her grupta olduğu gibi, cemaate yönelik tehdit algılandığında, Yahudiliğe bağlılık artar. Diaspora Yahudilerinin son şiddet olaylarına tipik tepkisi Yahudi kimliğinden vazgeçmek değil, Şaron hükümetini güçlü bir şekilde desteklemek ve eylemlerini rasyonalize etmek olmuştur. Bu genel olarak Yahudi tarihinin tipik bir örneğidir. Örneğin 1967 ve 1973 savaşları sırasında İsrail'e verilen destekte büyük artışlar olmuş ve Amerikalı Yahudiler arasında Yahudi kimliği güçlenmiştir: Önde gelen bir Siyonist olan Arthur Hertzberg şöyle yazmıştır: "Amerikan Yahudilerinin krize verdiği ani tepki herkesin öngörebileceğinden çok daha yoğun ve yaygındı. Pek çok Yahudi İsrail'e yönelik ciddi bir tehlikenin diğer her şeyi dışlayacak şekilde düşünce ve duygularına hâkim olabileceğine asla inanmazdı."¹²⁰ Aynı şey şimdi de yaşanıyor. İsrail'in mevcut durumuna verilen tipik tepki, Yahudilerin kendilerini İsrail'le daha da güçlü bir şekilde özdeşleştirmeleri ve İsrail'i eleştiren ya da Filistinlilerin taleplerini herhangi bir şekilde destekleyen Yahudileri dışlamalarıdır.

Kriz zamanlarındaki bu "bayrak etrafında toplanma" etnosentrizm psikolojisine çok iyi uymaktadır: Saldırı altındayken gruplar daha birleşik ve sınırları konusunda daha bilinçli hâle gelir ve dış gruba dair olumsuz stereotipler oluşturma eğilimleri artar. Bu durum Yahudi tarihi boyunca yaşanmıştır.¹²¹

Birçok yorumcu Şaron hükümeti döneminde Filistinlilerle çatışmalar tırmanırken Yahudi solundaki boşluğa

¹¹¹ Herzl 1960, 711.

¹¹² Chomsky 1999, 161; ayrıca bkz. <http://www.cactus48.com/truth.html>.

¹¹³ Chomsky 1999, 161; ayrıca bkz. <http://www.cactus48.com/truth.html>.

¹¹⁴ Chomsky 1999 içinde, 50.

¹¹⁵ Shahak & Mezvinsky 1999 içinde, 73.

¹¹⁶ Ibid., 73.

¹¹⁷ <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/binladen/who/interview.html>

¹¹⁸ <http://www.israelshamir.net/>

¹¹⁹ <http://www.israelshamir.net/> ; <http://www.tikkun.com/>

¹²⁰ Hertzberg 1979, 210.

¹²¹ MacDonald 1998a, Ch. 1.

dikkat çekmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1980’lerde yapılan anketler ABD’deki Yahudilerin yarısının Batı Şeria’daki yerleşimlere karşı olduğunu ve bir Filistin devletini desteklediğini ortaya koyuyordu.¹²² Mevcut ortamda bu tür duygular hızla azaldı:

Manhattan’ın Yukarı Batı Yakası’ndaki ilerici bir sinagogda Haham Rolando Matalo, uzun zamandır Filistinlilerin insan haklarına verdiği destek ile kuşatma altındaki İsrail’e verdiği destek arasında kalmıştır. Matalo.... “Solda kesin bir boşluk var” dedi. Pek çok Amerikalı Yahudi lider İsrail’in içinde bulunduğu olağanüstü hâlin ve dünya genelinde artan antisemitizm belirtilerinin buradaki inananları 1967 ve 1973 savaşlarından bu yana görülmemiş bir şekilde birleştirdiğini söylüyor.... Bu duygular gidip geliyor ama şu anda kabileliğe doğru meylediyorlar.¹²³

Asıl işgalcinin İsrail olmasına ve Filistinlilerin İsrailiileri öldürdüğünden çok daha fazla Filistinliyi İsrail’in öldürmüş olmasına rağmen, yukarıdaki makalenin yazarı Josh Getlin’in, İsrail’i “kuşatma altında” göstermesi dikkat çekicidir.

Los Angeles’taki Simon Wiesenthal Merkezi’nin dekanı ve kurucusu Haham Martin Hier.... “Modern tarihte Yahudilerin kendilerini bu kadar savunmasız hissettikleri bir dönem hatırlamıyorum” dedi. Merkez bu hafta, “İsrail yaşam savaşı veriyor” diyen ve Amerikalı Yahudileri dünya çapında hükümet liderleri ve medya kuruluşlarıyla temasa geçmeye çağıran 600.000 “eyleme çağrı” broşürü postalayacak.... Güney Kaliforniya Hahamlar Kurulu Başkan Yardımcısı Haham Mark Diamond, Batı Şeria işgali ve Filistinlilerin Cenin mülteci kampına yapılan saldırıyla ilgili tartışmaların “İsrail’in bize ihtiyacı olduğu, dünya Yahudiliğinin bize ihtiyacı olduğu ve bunun bizim uyanış çağrımız olduğu yönündeki güçlü duygunun” gölgesinde kaldığını söyledi. Son haftalarda sinagog üyelerinden gelen ve yardım için ne yapabileceklerini ya da nereye çek gönderebileceklerini soran çok sayıda telefonda bunalıldığını söyledi.... Kendisini İsrail’in tutkulu bir destekçisi olarak tanımlayan Brooklyn, N. Y.’li iş adamı Victor Nye, “Daha önce barış görüşmeleri konusunda ılımlı davranan Amerikalı dostlarım var, ama onlar şimdi şöyle düşünüyorlar: ‘Hayati tehlikemiz var, o hâlde Filistinlilerin hepsini yok edelim’” dedi.

Bu atmosferde, muhalif Yahudiler vatan haini olarak görülmemiş ve liberal Yahudiler İsrail’i eleştirdikleri için Yahudi toplumundan dışlanacaklarına dair büyük bir endişe duymaktadırlar.¹²⁴ Bu olgu yeni değildir. 1982’de Lübnan’ın işgali sırasında Washington Post’tan Richard Cohen Begin hükümetini eleştirdiği için Yahudiler tarafından protesto yağmuruna tutulmuştu. “Burada muhalefet etmek,

ihanet etmek anlamına geliyor (bu ihanet bir devlete ya da bir ideale (Siyonizm) değil, bir halka karşı yapılmış sayılıyor). İsrail için en iyisinin ne olduğunu sadece oradaki hükümetin bilebileceği görüşünü benimsemek ve bu görüş etrafında birleşik bir cephe oluşturmak için muazzam bir baskı var.”¹²⁵ Aynı dönemde, Nat Hentoff Village Voice’ta sunları belirtmiştir: “Amerikan Yahudi Komitesi ve Amerikan Yahudi Kongresi’nde çalışan ve kendi zamanlarında bile İsrail’in adaletsizliğine karşı seslerini çıkaramadıkları için acı çeken çalışanlar tanıyorum. Konuşmuyorlar, çünkü konuşurlarsa kovulacaklarını düşünüyorlar.”¹²⁶

Filistinlilerle barıştan yana olan Yahudilerin savunmaya geçtiği gerçeğini yansıttırcasına, İsrail’i eleştiren kuruluşlara verilen fonlar azaldı. Aşağıda Tikkun’un web sitesinde editörü Michael Lerner tarafından yayınlanan bir not yer almaktadır:

TIKKUN Dergisi’nin başı dertte; çünkü Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkı konusunda ısrarcı olmaya devam ettik. Yıllardır işgalin sona erdirilmesi ve İsrail yerleşimlerinin kaldırılması çağrısında bulduk. Filistin halkını Martin Luther King, Jr., Nelson Mandela ve Gandhi’yi örnek almaya çağırdık ve İsrail’e karşı terörizmi eleştirdik ve İsrail’in güvenlik hakkı konusunda ısrar ettik. Ama aynı zamanda İsrail’in ev yıkmalarını, işkencelerini ve toprak gasplarını da eleştirdik. Yıllarca büyük destek gördük. Ancak geçtiğimiz Eylül ayında İntifada II başladığından beri birçok Yahudi bizi desteklemeyi bıraktı ve biz de abonelerimizi ve bağışçılarımızı kaybettik. Bize yardım etmeyi düşünür müsünüz?”¹²⁷

İsrail konusunda “yumuşak” davranan Yahudilerin Yahudi cemaatinin dışına itildiğine dair bir başka işaret de Philip Weiss tarafından kaleme alınan bir makedir.¹²⁸

Liberal Amerikan Yahudilerinin bağımsız bir duruş sergilemeyi reddetmesi Amerikan solunu çaresiz bırakmıştır. Amerikan liberalizmi her zaman Yahudilerden güç almıştır. Demokrat Parti’ye en büyük katkısı sağlayanlar arasında yer almışlar; siyahların ve kadınların ilerlemesinden ifade özgürlüğüne kadar pek çok sosyal adalet sorununa özel bir bakış açısı getirmişlerdir. Çok kültürlülüğü teşvik etmişlerdir.... Yahudiler için dünyayla ve Filistinlilerle ilişkileri hakkında düşünürken, Holokost temel referans çerçevesi olmaya devam ediyor. Birkaç ay önce İsrail’deki bir arkadaşımın arkadaşından son otobüs bombalama olayıyla ilgili bir e-posta aldım. Başlık “Hepimizi öldürecekler” şeklindeydi. (İsrail’in dünyanın en büyük ordularından birine sahip olması ve İsraililerden çok daha fazla Filistinlinin ölmüş olması önemli değil). Bir keresinde liberal bir gazeteci arkadaşımın Amerikalıların, tıpkı bir kuşak önce müesses nizamın WASP kültürünü incelediğimiz gibi, Amerikan iktidar yapısındaki Yahudi

¹²² Findley 1989, 265.

¹²³ Getlin 2002.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Findley 1989 içinde, 269.

¹²⁶ Findley 1989 içinde, 271.

¹²⁷ <http://www.tikkun.com>, September 2002.

¹²⁸ Weiss 2002.

başarısını içeren konuları tartışmaya hakları olduğunu söylediğimde bana şöyle demişti: “Bu konuşmanın nereden bittiğini biliyoruz: Auschwitz fırınlarında.”

Yahudi etnosentrizmi ve grup bağlılığı nedeniyle, Yahudilerin öldürülmesine ilişkin hikâyeler, vahşi bir işgale verilen bir yanıtın ziyade, başka bir Holokost’un ve Yahudi halkının yok oluşunun habercisi olarak görülüyor.

Aynı şey, Yahudilerin Kanadalıların İsrail’e verdiği desteğin azalmasından endişe ettiği Kanada’da da yaşanıyor. Kanada Yahudi Kongresi’nin ulusal başkanı Keith Landy, “Geçtiğimiz üç yıl Kanada’daki ve dünyadaki Yahudiler için olağanüstü zor geçti” dedi. “Her Yahudi kendini bir şekilde saldırı altında hissetti.”¹²⁹ Buna yanıt olarak, aralarında en ünlüsü CanWest Global Communications Corp. yönetim kurulu başkanı Israel Asper’in de bulunduğu, kendilerini İsrail’e adanmış zengin Yahudilerin aktivizmi arttı. Asper, medya imparatorluğunu Likud yanlısı politikaları desteklemek için kullanmış ve güçlü İsrail yanlısı yayın politikalarından sapan gazetecileri cezalandırmıştır.¹³⁰ Bu aktivistlerin çabaları, Yahudi örgütlerini İsrail-Filistin çatışması konusunda “şahin” tutumlar arkasında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Kanada-İsrail Komitesi ve Kanada Yahudi Kongresi gibi eski Yahudi örgütleri, şahin tutumuna daha az bağlı olan Yahudileri dışlamak üzere yeniden biçimlendirilecek, yoksa varlıklarına son verilecektir.

SONUÇ

Tüm bunların altında yatan önemli mekanizma, sosyal psikologlar tarafından iyi analiz edilmiş bir olgudur: Kriz zamanlarında bir bayrak altında toplanma temayülü. Buna göre, kaynak rekabeti veya başka tehdit algılamalarında, grup özdeşleşme süreçleri abartılı hâle gelmektedir.¹³¹ Bu olgu, evrimsel bakış açısıyla son derece uyumludur.¹³² 1967’deki Altı Gün Savaşı’ndan 1990’ların ve yeni milenyumun bitmek bilmeyen krizlerine kadar İsrail’de kriz algılarına tepki olarak Amerikalı Yahudiler arasında gördüğümüz gibi, dış tehdit algısı, iç bölünmeleri azaltmakta ve grup içi üyeler arasında ortak çıkar algılarını en üst düzeye çıkarmaktadır.¹³³ Yahudi cemaatler de tehdit algısına mesihçi ideolojiler geliştirerek, karizmatik liderler etrafında toplanarak ve muhalifleri cemaatten ihraç ederek tepki vermektedirler. Geleneksel olarak bu, Hasi-dim’de olduğu gibi dinî köktencilik biçimini almıştır. Ancak modern dünyada bu eğilimler sol radikalizm, Siyonizm ve diğer Yahudi entelektüel ve siyasi hareketlerinin çeşitli

formlarında da kendini göstermiştir.¹³⁴ Yahudi tarihi boyunca bu kuşatma zihniyeti Yahudiler ve Yahudi olmayanlar arasındaki çatışmayı arttırma eğiliminde olmuştur. On dokuzuncu yüzyıl Doğu Avrupa’sındaki yoğun etnik çatışma bağlamında, çatışma Yahudi nüfustaki muazzam artışla daha da şiddetlenmiştir.

Ve her durumda, bu sürecin liderleri daha etnosentrik, kendini adanmış Yahudilerdir. Yahudi davasına bağlı yapanlar, mitinglere katılanlar, mektup yazarlar, aktivist örgütlere katılanlar ve onları destekleyenler de onlardır. Forward’ın editörü J. J. Goldberg’in belirttiği gibi, kendilerini güvercin olarak tanımlayan Yahudiler, İsrail konusunda kendilerini şahin olarak tanımlayanlardan çok daha az güçlü hissediyorlar. “Yahudi liberaller Sierra Fund’a bağlı yapıyorlar. Yahudi muhafazakârlar her zaman Yahudi’dir. Bütün mesele bu. İyi olarak tanımlanan şey altı milyon Amerikalı Yahudi’nin değil, 50 Yahudi örgütünün iyi olduğunu düşündüğü şeydir.”¹³⁵ Başka bir deyişle, Yahudi cemaatinin en radikal, en kararlı unsurları tüm cemaatin yönünü belirlemektedir.

Hızla Avrupalı olmayan bir toplumda yaşayan bir Avrupalı olarak, Jabotinsky’nin yirminci yüzyılın başlarında gözlemlediği yerli Slav halklarına duyduğu kıskançlığı anlayabiliyorum:

Onlara gıpta ile bakıyorum. Bu tamamen organik duyguyu hiç tanımadım ve muhtemelen hiçbir zaman da tanımayacağım: Yani her şeyin birlikte aktığı, geçmişin ve bugünün, efsanenin ve umutların, bireysel ve tarihsel olanın bu kadar birleşik ve tekil olduğu bir ana vatan duygusunu.¹³⁶

Uygur ya da ilkel her ulus, toprağını sonsuza dek tek toprak sahibi olarak kalmak istediği ulusal evi olarak görür. Böyle bir ulus asla yeni toprak sahiplerine ve hatta ortaklığa razı olmayacaktır.¹³⁷

Sadece ABD’de değil, başka yerlerde de pek çok Avrupalının yaşadığı sıkıntının temelinde, hızla kaybolan bu tarihsel köklülük duygusunun hatırası ve yaklaşan mülksüzleştirme duygusu yatmaktadır. Siyonizm’in zaferi, Herzl’in tahayyülünden İsrail devletinin kuruluşuna kadar sadece elli yıl sürdü. Jabotinsky gibi insanları motive eden Siyonizm’in odağındaki güçlü etnosentrizmi görmezden gelme eğilimi vardır. Yirminci yüzyıl boyunca Avrupalılar arasındaki etnosentrizmin kırılğan kalıntılarını patolojik hâle getirmeye ve kriminalize etmeye

¹²⁹ O. Ross, 2003. Power struggle crisis worries Jewish groups. *Toronto Star*, October 4, 2003. http://www.thestar.com/NASApp/cs/ContentServer?pagename=thestar/Layout/Article_Type1&c=Article&cid=1065219009151&call_pageid=968332188492&col=968793972154

¹³⁰ Bkz. MacDonald, 2003.

¹³¹ Hogg & Abrams 1987; Hewstone, Rubin & Willis 2002.

¹³² MacDonald 1998a.

¹³³ Alexander 1979.

¹³⁴ MacDonald 1998b/2002.

¹³⁵ Massing 2002 içinde.

¹³⁶ Shavit 1988 içinde, 116.

¹³⁷ Wheatcroft 1996 içinde, 207

kendini adanmış olan Amerikan Yahudi toplumu açısından bu özellikle böyledir.¹³⁸

Ama sonuç olarak Siyonistler başarılı oldular. Etnik çıkarlarının aracı olacak bir devlet kurma hayallerini gerçekleştirmek için gerekli her türlü yola başvurmaya hazır çok sayıda derin etnosentrik Yahudi olmasaydı, İsrail devlet hâline gelemezdi. Aralarında Jabotinsky, Begin, Shamir, Sharon gibi en radikal olanlar ve onların destekçileri olmasaydı -ki bu grup şu anda organize Amerikan Yahudi cemaatinin tamamını kapsamaktadır- bu devlet kurulamazdı. Avrupalıların yaklaşmakta olan mülksüzleştirilmesinden ancak Avrupalıların siyasi sınıfı arasında bu tür insanlar bulunabilirse kaçınılabilecektir.

Bu dizinin son makalesinde, Yahudi entelektüel ve siyasi hareketi olarak neo-muhafazakârlık tartışılacaktır. Makalenin ana teması, Yahudi neo-muhafazakârların,

tüm Yahudi toplumunun yönünü belirleyen mevcut radikaller olduklarıdır.

Kevin MacDonald, California State University-Long Beach'te Psikoloji Profesörüdür ve evrimsel bir strateji olarak Yahudilik üzerine üç kitaptan [A People That Shall Dwell Alone (1994), Separation and its Discontents (1998) ve The Culture of Critique (1998)] oluşan bir serinin yazarıdır. Bu kitapların hepsi Praeger tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu kitapların sonuncusu, Eleştiri Kültürü adıyla Türkçe'ye çevrilerek Kaknüs Yayınları tarafından basılmıştır.

ORCID

Hüseyin Bal <https://orcid.org/0000-0001-6946-9219>

KAYNAKÇA

- Jubilees Kitabı'na yapılan atıflar Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament II, ed. R. H. Charles, 1-82. Yeniden basım, Oxford: Clarendon Press, [1913] 1966.
- Makabiler Kitabı'na yapılan atıflar Yeni İngilizce Kutsal Kitap'a yapılmıştır: Apocrypha. Londra: Oxford University Press ve Cambridge University Press, 1970.
- Alderman, G. (1983). The Jewish Community in British Politics. Oxford: Clarendon Press.
- Alexander, R. (1979). Darwinism and Human Affairs. Seattle: University of Washington Press.
- Aruri, N. H. (1986). Bu baskıya önsöz. L. Rokach, İsrail'in Kutsal Terörizmi içinde, 3. baskı. Belmont, MA: Association of Arab-American University Graduates, Inc.
- Aschheim, S. E. (1982). Brothers and Strangers: The East European Jew in Germany and German Jewish Consciousness, 1800-1923. Madison: University of Wisconsin Press.
- Bendersky, J. W. (2000). The "Jewish Threat": Anti-Semitic Politics of the U.S. Army. New York: Basic Books.
- Bookman, M. Z. (1997). The Demographic Struggle for Power: The Political Economy of Demographic Engineering in the Modern World. London and Portland, Oregon: Frank Cass.
- Brubacher, M. (2002). From war on terror to plain war. Israel: Walled in, but never secure. Le Monde diplomatique, November.
- Chomsky, N. (1999). The Fateful Triangle: The United States, Israel and the Palestinians, 2nd ed. Boston: South End Press.
- Cockburn, A. (2002). Noreprieve for West Bank locals. National Geographic: http://magma.nationalgeographic.com/ngm/0210/feature5/online_extra.html
- Cohen, N. W. (1972). Not Free to Desist: The American Jewish Committee 1906-1966. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Dawidowicz, L. (1976). A Holocaust Reader. New York: Behrman.
- Efron, J. M. (1994). Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe. New Haven: Yale University Press.
- Endelman, T. M. (1991). The legitimization of the diaspora experience in recent Jewish historiography. Modern Judaism 11:195-209.
- Findley, P. (1989). They Dare to Speak Out: People and Institutions Confront Israel's Lobby, 2nd ed. Chicago: Lawrence Hill Books.
- Frankel, J. (1981). Prophecy and Politics: Socialism, Nationalism, and the Russian Jews, 1862-1917. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frommer, M. (1978). The American Jewish Congress: A history 1914-1950, 2 vols. Ph.D. Dissertation, Ohio State University.
- Getlin, J. (2002). Violence in Mideast galvanizes U.S. Jews. Los Angeles Times, April 28.
- Gilbar, G. (1997). Population Dilemmas in the Middle East: Essays in Political Demography and Economy. London and Portland, Oregon: Frank Cass.
- Gilman, S. L. (1993). Freud, Race, and Gender. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Goldmann, N. (1978). The Jewish Paradox. New York: Fred Jordan Books/Grosset & Dunlap.
- HaCohen, R. (2002). Palestinian enslavement entering a new phase. <http://www.antiwar.com/>. May 24.
- Hertzberg, A. (1979). Being Jewish in America. New York: Schocken Books.
- Herzl, T. (1970). The Jewish State, trans. H. Zohn. New York: Herzl Press.
- Herzl, T. (1960). Complete Diaries, vol. II, p. 711.
- Hewstone, M., Rubin, M., & Willis, H. (2002). Intergroup bias. Annual Review of Psychology 53:575-604.
- Hitler, A. (1943). Mein Kampf, trans. R. Manheim. Boston: Houghton Mifflin; originally published 1925-1926.

¹³⁸ MacDonald 1998/2002.

29. Hogg, M. A., & Abrams, D. (1987). *Social Identifications*. New York: Routledge.
30. John, R., & Hadawi, S. (1970a). *The Palestine Diary, 1914–1945: Britain's Involvement*. New York: The New World Press.
31. John, R., & Hadawi, S. (1970b). *The Palestine Diary, 1945–1948: United States, United Nations Intervention*. New York: The New World Press.
32. Johnson, G. (1995). The evolutionary origins of government and politics. *Human Nature and Politics içinde*, ed. J. Losco & A. Somit. Greenwich, CT: JAI Press.
33. Keller, B. (2002). The sunshine warrior. *New York Times Magazine*, September 23.
34. Kornberg, R. (1993). *Theodore Herzl: From Assimilation to Zionism*. Bloomington: Indiana University Press.
35. Laqueur, W. (1972). *A History of Zionism*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
36. Lilienthal, A. M. (1953). *What Price Israel?* Chicago: Henry Regnery Co.
37. Lilienthal, A. M. (1978). *The Zionist Connection: What Price Peace?* New York: Dodd, Mead.
38. Lindemann, A. S. (1991). *The Jew Accused: Three Anti-Semitic Affairs (Dreyfus, Beilis, Frank) 1894–1915*. New York: Cambridge University Press.
39. Lindemann, A. S. (1997). *Esau's Tears: Modern Anti-Semitism and the Rise of the Jews*. New York: Cambridge University Press.
40. MacDonald, K. B. (1994/2002). *A People That Shall Dwell Alone: Judaism As a Group Evolutionary Strategy, with Diaspora Peoples*. Lincoln, NE: iUniverse. İlk olarak 1994 yılında Praeger (Westport, CT) tarafından yayımlanmıştır.
41. MacDonald, K. B. (1997). Life history theory and human reproductive behavior: Environmental/contextual influences and heritable variation. *Human Nature* 8:327–359.
42. MacDonald, K. B. (1998a). Separation and Its Discontents: Toward an Evolutionary Theory of Anti-Semitism. Westport, CT: Praeger.
43. MacDonald, K. B. (1998b/2002). *The Culture of Critique: An Evolutionary Analysis of Jewish Involvement in Twentieth-Century Intellectual and Political Movements*. Bloomington, IN: 1stBooks Library. İlk olarak 1998 yılında Praeger (Westport, CT) tarafından yayımlanmıştır.
44. MacDonald, K. B. (2000). Book Review Essay: The numbers game: Ethnic conflict in the contemporary world. *Population and Environment* 21:413–425.
45. MacDonald, K. B. 2002. What makes Western culture unique? *The Occidental Quarterly* 2(2):8–38.
46. MacDonald, K. B. (2003). Understanding Jewish activism I: Background traits for Jewish activism. *Occidental Quarterly* 2(3):5–38.
47. Mahler, R. (1985). *Hasidism and the Jewish Enlightenment: Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
48. Masalha, N. (1992). *Expulsion of the Palestinians: The Concept of "Transfer" in Zionist Political Thought, 1882–1948*. Washington, DC: Institute for Palestine Studies.
49. Massing, M. (2002). Deal breakers, *American Prospect*, March 11.
50. Meyer, M. A. (1988). *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism*. New York: Oxford University Press.
51. Neusner, J. (1987). *Judaism and Christianity in the Age of Constantine: History, Messiah, Israel, and the Initial Confrontation*. Chicago: University of Chicago Press.
52. Nicosia, F. R. (1985). *The Third Reich and the Palestine Question*. Austin: University of Texas Press.
53. Niewyck, D. L. (1980). *The Jews in Weimar Germany*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
54. Norden, E. (1995). An unsung Jewish prophet. *Commentary* 99(4):37–43.
55. Novick, P. (1999). *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin.
56. Parsons, J. (1998). *Human Population Competition. A Study of the Pursuit of Power through Numbers*. Lewiston, NY & Lampeter, Wales: The Edwin Mellen Press.
57. Podhoretz, N. (2002). In praise of the Bush doctrine. *Commentary*, September.
58. Prinz, J. (1934). *Wir Juden*. Berlin: Erich Press.
59. Rokach, L. (1986). *Israel's Sacred Terrorism*, 3rd edition. Belmont, MA: Association of Arab-American University Graduates, Inc. İlk yayın tarihi 1980.
60. Rubenstein, J. (1996). *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. New York: Basic Books.
61. Ruppin, A. (1971). *Arthur Ruppin: Memoirs, Diaries, Letters*, ed. A. Bein, Çev. K. Gershon. London: Weidenfeld and Nicholson.
62. Sachar, H. M. (1992). *A History of Jews in America*. New York: Alfred A. Knopf.
63. Sacks, J. (1993). *One People? Tradition, Modernity, and Jewish Unity*. London: The Littman Library of Jewish Civilization.
64. Salter, F. K. (2002a). Fuzzy but real: America's ethnic hierarchy. Paper presented at the meetings of the Association for Politics and the Life Sciences, Montreal, August 9.
65. Salter, F. K. (Ed.) (2002b). *Risky Transactions*. London: Berghan.
66. Schatz, J. (1991). *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley: University of California Press.
67. Shahak, I. (1993). Relations between Israel and organized American Jews. *Middle East Policy Council Journal*, 2(3). http://www.mepc.org/public_asp/journal_shahak/shaha_k45.asp
68. Shahak, I. (1994). *Jewish History, Jewish Religion: The Weight of Three Thousand Years*. Boulder, CO: Pluto Press.
69. Shahak, I., & Mezvinsky, N. (1999). *Jewish Fundamentalism in Israel*. London: Pluto Press.
70. Shavit, Y. (1988). *Jabotinsky and the Revisionist Movement, 1925–1948*. London: Frank Cass & Co. Ltd.
71. Teitelbaum, M. S., & Winter, J. (1998). *A Question of Numbers: High Migration, Low Fertility, and the Politics of National Identity*. New York: Hill and Wang.
72. Vaksberg, A. (1994). *Stalin against the Jews*, trans. A. W. Bouis. New York: Knopf.
73. Vital, D. (1975). *The Origins of Zionism*. Oxford, UK: Oxford University Press, The Clarendon Press.

74. Weiss, P. (2002). Holy or unholy, Jews and right in an alliance, New York Observer, September 19.
75. Wheatcroft, G. (1996). The Controversy of Zion: Jewish Nationalism, the Jewish State, and the Unresolved Jewish Dilemma. Reading, MA: Addison-Wesley.